

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

PƏRVİZ AĞALAROV, NİYAMƏDDİN QULİYEV, KƏRƏM MƏMMƏDOV,
HAFİZ CABBAROV, TALIB TALIBLI, ELŞƏN QASIMOV,
RAMİL TANRIVERDİ, ELNUR HÜSEYNOV

Ümumi təhsil müəssisələrinin **7**-ci sinifləri üçün

ÜMUMİ TARİX

fənni üzrə

DƏRSLİK

© “Şərq-Qərb” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

ŞƏRQ-QƏRB

Mündəricat

Dünya ölkələri III–XI yüzilliklərdə

1	Feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi	6
2	Xalqların böyük köçü. Avropa Hun və Ağ Hun dövlətləri	10
3	Göytürk və Uyğur xaqanlıqları	14
4	Avar, Xəzər və Bulqar dövlətləri	20
5	Sasani dövləti. Qafqaz	28
6	Ərəb xilafəti	34
7	Samani, Oğuz, Qaraxanlı, Qəznəli dövlətləri	40
8	Frank dövləti	48
9	Bizans. Slavyanlar	54
10	Mədəniyyət	58

Dərslikdəki **QR kodlara** müraciət edərək mövzu ilə əlaqədar daha çox maraqlı məlumat əldə edə bilərsiniz.

Dünya ölkələri XI–XVI yüzilliklərdə

11	Böyük Səlcuq dövləti.	62
12	Böyük Monqol imperiyası. Qızıl Ordu. Moskva knyazlığı.	68
13	Dehli sultanlığı. Böyük Moğol dövləti.	76
14	Osmanlı imperiyası.	80
15	Teymuri dövləti.	86
16	Xaçlı yürüşləri.	90
17	İtaliya.	96
18	Fransa.	100
19	İngiltərə.	106
20	Reformasiya.	112
21	Texniki ixtiralar. Böyük coğrafi kəşflər.	118
22	Şərq xalqlarının mədəniyyəti.	124
23	Avropa və Amerika xalqlarının mədəniyyəti.	132

Şerti işarələr

Sual

Tapşırıq

Maraqlıdır

Mənbə

Araşdırma

Əziz məktəblilər!

Siz 6-cı sinifdə dünyanın ən qədim zamanlarından III–V yüzilliklərə qədər olan tarixi dövrü, ibtidai cəmiyyət, ilk dövlətlərin yaranması, quldarlıq münasibətləri, qədim Şərq sivilizasiyaları və Antik mədəniyyətlə tanış olmuşsunuz.

İndi 7-ci sinif Ümumi tarix fənninin öyrənilməsinə başlayırsınız. Bu fənn orta əsrlər tarixindən bəhs edir.

Bu dərslərdə feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi, erkən feodal dövlətlərinin yaranması, siyasi pərakəndəliyin xüsusiyyətləri, mərkəzləşdirilmiş dövlətlərin meydana gəlməsi, kəndli üsyanları, işğalçılıq müharibələri, Böyük coğrafi kəşflər, Şərq və Qərb sivilizasiyalarının özünəməxsus cəhətləri öz əksini tapmışdır.

Bu mövzular ümumi tarixə dair sizin biliklərinizi daha da zənginləşdirəcək, dünyagörüşünüzü artıracaq, yeni tarixə keçid üçün zəmin olacaqdır.

FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ

Feod, feodal münasibətləri, təhkimli kəndli, feodal nərdivanı, senyor, biyar

* Feodal

Xidmət müqabilində torpaq verilən şəxsdir.

Feodalizmin ilk əlamətləri quldarlıq quruluşu daxilində yaranmağa başlamışdır. Orta əsrlərdə dövlətə xidmət müqabilində verilən torpaq sahəsinə "feod" deyildiyindən yeni yaranan ictimai münasibətlər də feodalizm adlanır. Şərqi ölkələrində **feodal*** münasibətlərinin yaranması və inkişafı Avropadan fərqlənirdi.

Şərqi feodalizmi

Şərqi feodal münasibətlərinə keçid dövründə cəmiyyətin əsas istehsal qüvvəsi azad kəndlilər idi. Suvarma sistemləri və əkinə yararlı torpaqlar, əsasən, dövlətə məxsus olduğundan yeni yaranan ictimai münasibətlər **dövlət feodalizmi** adlanırdı. Bu halda kəndlilərin əksəriyyəti vergini, bir qayda olaraq, dövlətə ödəyirdi.

Orta əsrlərdə Şərqi dövlətlər, adətən, onu idarə edən sülalənin adı ilə tanınırdı.

Feodallar torpaq sahibi idi. Torpaq sahibliyinin müxtəlif formaları vardı.

Qurucusu və idarə edən sülalənin adı ilə tanınan hansı dövlətləri tanıyırsınız?

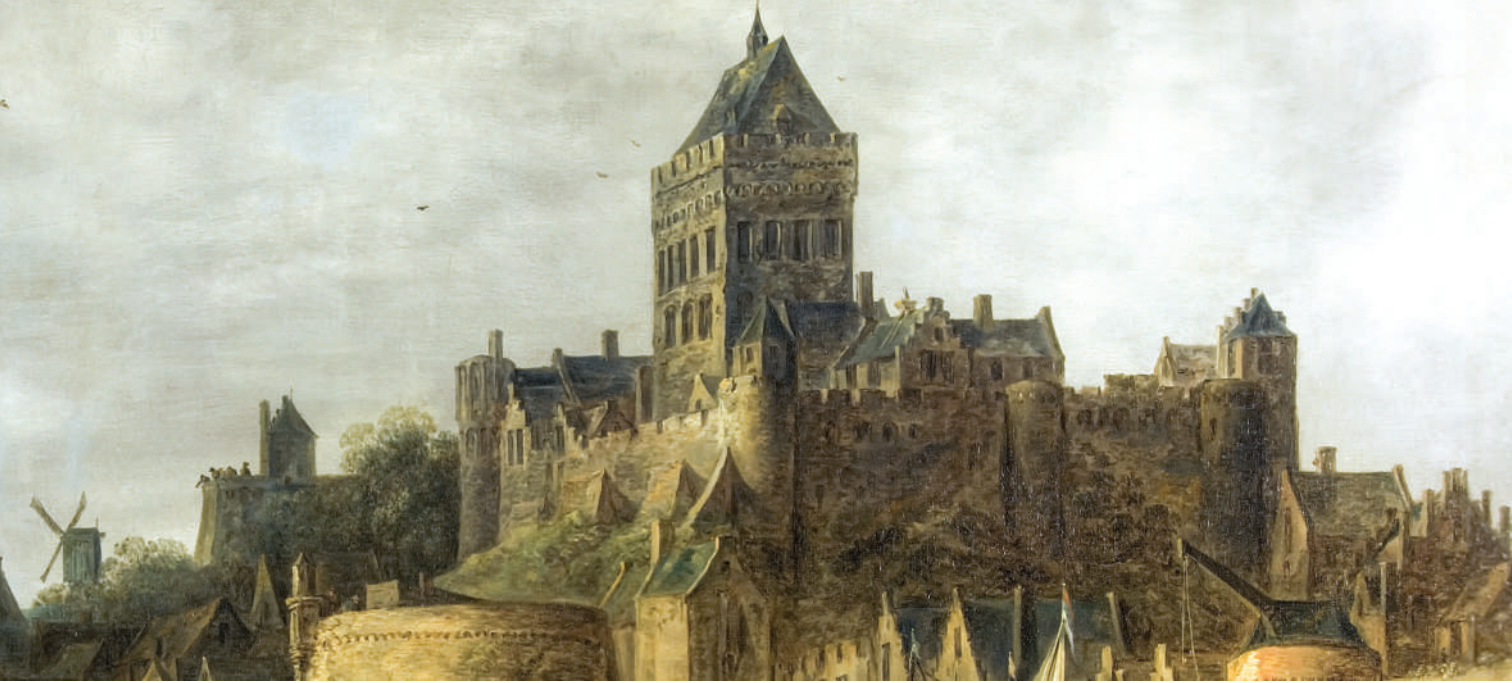

Çində feodal torpaqlarında çalışan kəndlilər

Bu torpaqlar feodallara məxsus idi. Həmin feodalların əksəriyyəti keçmiş quldarların nəsiləri idi.

Bu torpaqlar hərbi və ya mülki xidmət müqabilində verilirdi.

Suvarma sistemləri böyük xərc tələb etdiyindən feodalların şəxsi təsərrüfatları yox idi. Onlar gəlir əldə etmək üçün istər xüsusi mülkiyyətlərində* olan, istərsə də qulluq qarşılığında aldıkları torpaqları kəndlilərə icarəyə verirdilər.

* Xüsusi mülkiyyət

ayrı-ayrı şəxslərə məxsus olan mülkiyyətdir.

Qərb feodalizmi

Avropada feodal münasibətlərinin yaranması Xalqların böyük köçü, Qərbi Roma imperiyasının dağılması və xristian dininin yayılması ilə müşayiət olunurdu. Nəticədə Qərbi Roma torpaqlarında məskunlaşan xalqlar öz dövlətlərini yaratdı. Əvvəlki tayfa başçıları krala çevrilirdilər. Onlar ələ keçirdikləri torpaq sahələrini kəndliləri ilə birlikdə xidmət müqabilində keçmiş döyüşçülərinə verirdilər. Bu torpaqlar sonralar irsən keçməyə başladı.

Krallıqların əraziləri böyüdükcə paylanan torpaqların sahələri də genişləndirdi. İri feodallar öz torpaqlarının bir hissəsini xidmət müqabilində başqalarına verirdilər. Nəticədə vassallıq prinsipinə əsaslanan **“feodal nərdivanı”** deyilən bir sistem yarandı. Feodal pərakəndiliyi dövründə “feodal nərdivanı” idarəçilikdə xüsusi rola malik idi.

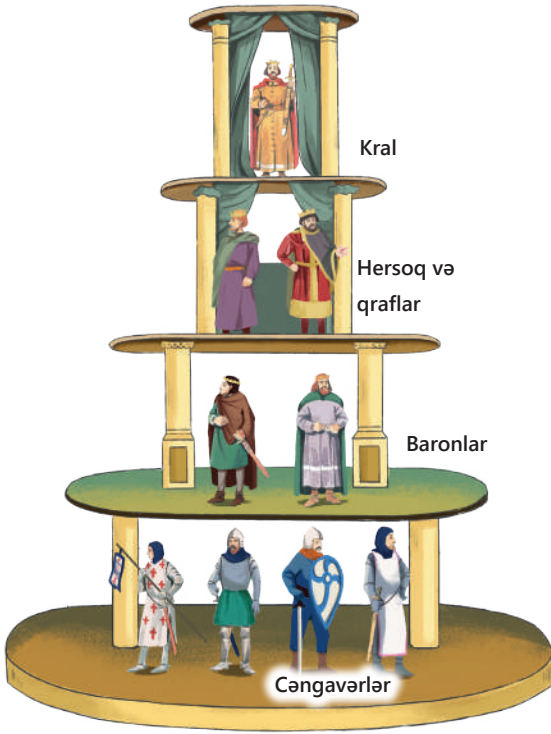
T Şərq ilə Qərb feodalizminin oxşar və fərqli əlamətlərini müəyyən edin.

Şərq feodalizmi		Qərb feodalizmi	
fərq	oxşar	fərq	

Avropada feodal torpağını becərən kəndli

T Şəkillər (səh. 6-7) əsasında kəndlilərin həyat tərzi və məşğuliyyətlərini təsvir edib müzakirələr aparın.

Feodal nərdivanı

Feodal təsərrüfat ilə quldar təsərrüfatı arasında hansı fərqlər vardır?

Natural təsərrüfatın iqtisadi əlaqələrə təsirini müəyyən edin.

Bu "nərdivan"ın yuxarisında **kral**, ondan aşağıda **hersoq və qraflar**, sonra **baronlar**, sonuncu pilləsində isə **cəngavərlər** dayanırdı. Aşağı pillədə olan feodal torpaq sahəsi aldığı və ondan yuxarıda olan feodala sədaqət andı içir və onun **vassalına** (*özündən daha güclü olan feoddan asılı olub, onun üçün müəyyən mükəlləfiyyətlər görməyə borclu olan feodal*) çevrilirdi. Yuxarı pillədə dayanan feodal aşağı pillədə dayananın **senyoru** (*özünə məxsus olan ərazidə başçı hüququna malik torpaq sahibi*) sayılırdı.

"Feodal nərdivanı"na görə vassal ancaq senyorundan əmr ala bilərdi. Buna görə də Avropada belə bir ifadə yaranmışdı: "*Vassalımın vassalı mənim vassalım deyil*".

Tədricən artan feodal dağınıqlığı ticarət əlaqələrinin daha da zəifləməsinə səbəb olurdu. Ayrı-ayrı feodal mülklərində yaşayan kəndlilər və sənətkarların istehsal etdikləri məhsullar bazara çıxarılmırdı. Bu məhsullar orada yaşayan əhəlinin tələbatını ödəmək üçün nəzərdə tutulurdu. Bu, **natural təsərrüfatı** daha da gücləndirirdi.

Feodalizm dövründə Avropa kəndliləri **azad** və **təhkimlilərə** bölünürdü. Təhkimli kəndlilin şəxsən asılı olduğu feodalın yanından çıxıb getmək, hətta onun icazəsi olmadan evlənmək hüququ belə yox idi. Bəzi Avropa ölkələrində təhkimli kəndli hətta qul kimi alına və satıla bilərdi. Feodal münasibətləri inkişaf etdikcə azad kəndlilər də təhkimli halına salınırdılar.

Yepiskop Fulbertin vassal və senyorun qarşılıqlı öhdəlikləri haqqında Akvitaniya hersoquna məktubu (XI yüzillik)

Senyoruna sədaqət andı içən vassal 6 qaydanı yadda saxlamalıdır:

- ✓ Senyoruna bədən xəsarəti yetirə biləcək hərəkət etməməlidir;
- ✓ Onun sirlərini saxlamalı və qalalarının təhlükəsizliyinə xələl gətirməməlidir;
- ✓ Məhkəmədə senyorunun hüquqlarına zərər vuran addım atmamalıdır;
- ✓ Onun malikanəsinə ziyan vurmamalıdır;
- ✓ Senyorunun asanlıqla nail ola biləcəyi şeylərə mane olmamalıdır;
- ✓ Mümkün olanı çətinə çevirməməlidir.

Ədalətin də tələb etdiyi kimi, ziyankar və etibarsız vassal feod almağa layiq deyil... Aldığı feoda layiq olmaq üçün vassal 6 öhdəlikdən başqa, həm də senyoruna məsləhətlər verməli, andına sadıq olmalıdır. Senyor da sədaqətli vassalına qayğı göstərməlidir.

Mənbədə verilən qaydaları müzakirə edib nəticə çıxarın.

Feodal-kəndli münasibətləri

Feodalizm dövründə kəndlilərin əsas istismar üsulu **biyar*** idi. Kəndlilər bəzən həftənin 3 gününü biyara çıxmalı olurdular. Kəndlilərin istismarının digər forması torpaqdan istifadəyə görə alınan **məhsul vergisi** idi. Kəndli becərdiyi məhsulun müəyyən bir hissəsini feodala və ya dövlətə ödəməli idi.

Feodalizmin dağılması ərəfəsində məhsul vergisi **pul vergisi** ilə əvəz olundu. Ticarət və sənətkarlığın inkişafı nəticəsində tədricən natural təsərrüfat aradan qalxdı, bazar üçün istehsal olunan məhsullar artdı. Buna görə də feodallar vergiləri məhsulla deyil, pulla almağa başladılar.

Feodalizm dövründə Şərq və Qərb kəndlilərinin ödədikləri vergilər o qədər də fərqlənmirdi. Onlar torpaq sahibləri ilə yanaşı, həm də dini idarələrə vergi verirdi.

Kəndlilər biçində

Feodalizmin inkişaf mərhələləri

Feodalizm dövründən kəndlilər ağır istismara məruz qalırdılar. Quldarlıq quruluşundan fərqli olaraq, kəndlilər öz əməyində, çox məhsul götürməkdə maraqlı idi. Buna baxmayaraq, bu dövr bəşəriyyətin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Feodalizmə keçid müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı dövrlərdə baş vermişdir.

Şərq ölkələrində bu quruluş daha tez yaranmış və Qərb ölkələrinə nisbətən daha gec dağılmışdır. Bəzi xalqlar (*ərəblər, almanlar, monqollar və slavyanlar*) icma quruluşundan birbaşa feodalizmə keçmişdir. Bunun əsas səbəbi həmin xalqların qalibiyyətli müharibələr nəticəsində geniş ərazilərə malik dövlətlər qurması idi.

* Biyar

asılı kəndlinin feodal təsərrüfatında əvəzi ödənilmədən gördüyü bütün məcburi işlərə, mükəlləfiyyətə deyilir.

Kəndlinin feodal qarşısında hansı öhdəlikləri var idi?

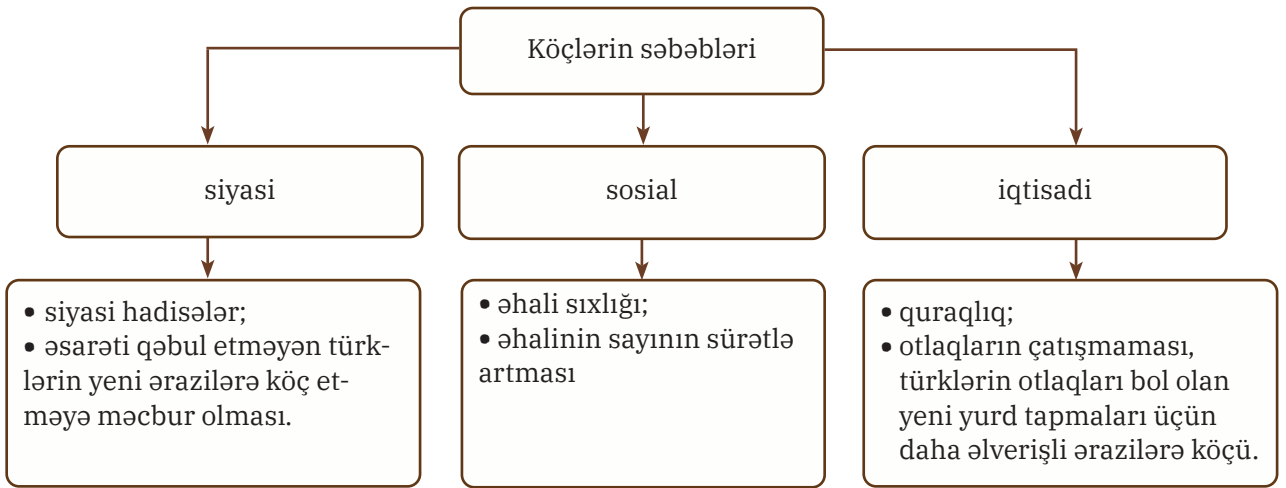
Quldarlıq quruluşunun xüsusiyyətləri hansılardır?

XALQLARIN BÖYÜK KÖÇÜ. AVROPA HUN VƏ AĞ HUN DÖVLƏTLƏRİ

Köç, hunlar, Attila, Katalaun, Eftalitlər

Böyük Hun dövləti dövründə türk tayfaları daha geniş ərazilərə yayıldı. Türklərin Asiyada yaşadıkları ərazilər, əsasən, sərt iqlimə malik çöllər idi. Əsas məşğuliyyəti maldarlıq və ovçuluq olan türklər daim bir yerdən digər yerlərə köçməli olurdu.

Hun adı ilə tanınan bu tayfalar qərbdəki məhsuldar torpaqlara doğru hərəkət edərək İdil (*Volqa*) çayını keçib, geniş ərazilərə yayıldı. Onların təzyiqi altında alanlar, qotlar və digər tayfalar da Mərkəzi və Qərbi Avropaya köçməyə məcbur oldu. Hunların bir qolu Ön Asiya istiqamətinə, digər qolu isə Mərkəzi Asiyanın cənubuna doğru hərəkət etdi.

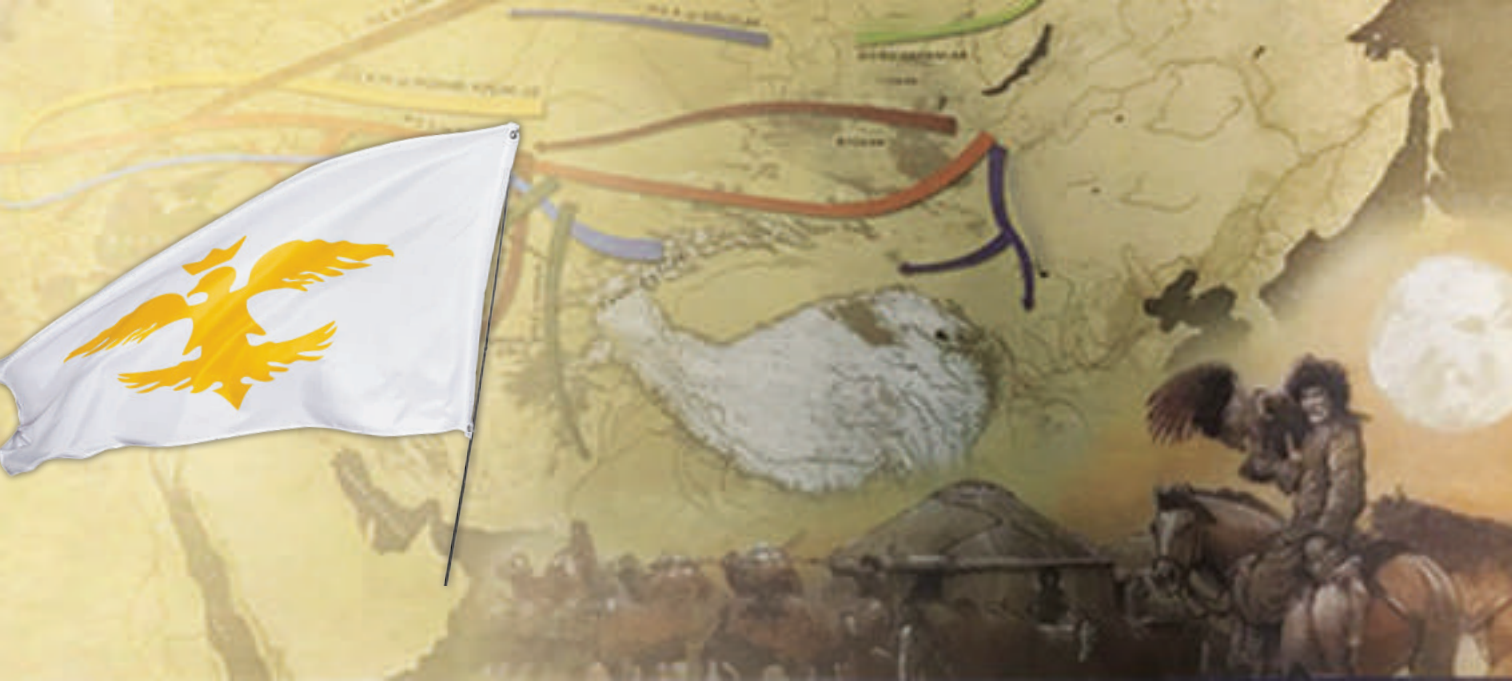

Xalqların böyük köçünün Avropa üçün hansı nəticələri olmuşdür?

IV–VII yüzillikləri əhatə edən bu köçlər “Xalqların böyük köçü” adlanır.

Avropa Hun dövləti

Hunlar qərbə hərəkət edən zaman IV yüzilliyin 70-ci illərində Don və İdil çayları arasında alanlara məxsus əraziləri tutdular. Sonra onlar Don çayını keçib Azovətrafi ərazini, Terek və Kubanı ələ keçirdilər. Sürətlə Krıma daxil olan hunlar həmin ərazilərdə yaşayan qotlarla üzləşdilər. Qotları məğlub edən hunlar Balamir xanın rəhbərliyi altında Avropa Hun dövlətini yaratdılar.

Qərbdə doğru irəliləyən hunlar indiki Macarıstan ərazisində məskunlaşdılar. Beləliklə, Cənub-Şərqi Avropanın İdil çayından Dunay çayına qədər ərazisi hunların nəzarətinə keçdi.

Avropa Hun dövlətinin qüdrəti Attilanın hakimiyyəti illərində daha da artdı. Dövlətin sərhədləri şərqdə İdil (Volqa) çayından qərbdə Reyn çayına, cənubda Balkan yarımadasından şimalda Baltik dənizi sahillərinə qədər geniş bir ərazini əhatə edirdi.

Hun imperiyası Bizans və Şərq ölkələri ilə aktiv ticarət edirdi. Lakin Bizans hər vasitə ilə hunları zəiflətməyə, hədiyyələr verməklə onlara tabe olan xalqları üsyanlara təhrik edirdi.

Attila 434-cü ildə Bizans üzərinə yürüş etdi. Bağlanan müqavilə ilə ticarət əlaqələri tənzimləndi, Bizans illik xərac ödəməyə məcbur oldu.

Lakin Bizans bağlanmış müqavilənin şərtlərini tez-tez pozurdu. Buna görə də Attila 447-ci ildə Konstantinopolun qala divarlarına qədər getdi. Qorxuya düşən Bizans imperatoru tez Attila ilə danışıqlara başladı və böyük məbləğdə illik bac verməyə razılaşdı.

Katalaun döyüşü

Bizansı bac verməyə məcbur edən Attila Qərbi Roma imperiyası üzərinə yürüşə başladı. O, Qalliyaya (indiki Fransaya) hərbi səfər təşkil etdi. Hunlar Burqundiyanı işğal edib Orlean şəhərinə çatdılar.

451-ci ildə Qərbi Roma ilə Attilanın orduları **Katalaun çölündə** qarşılaşdı. Roma ordusunda hunlar tərəfindən məğlub edilmiş qotlar, franklar və digər Avropa xalqlarından muzdlu tutulmuş çoxlu döyüşçü iştirak edirdi.

Bizans nə üçün hunları zəiflətmək istəyirdi?

Katalaun döyüşündə Roma ordusuna cavan, məharətli sərkərdə Aetsi başçılıq edirdi.

Aetsi uşaqlıqda hunlara girov kimi göndərilmiş və Attilanın uşaqlıq dostu olmuşdu. Hər ikisi at çapmaq və ox atmaqda mahir idi. Bu bacarığına görə Attila Aetsi ilə dostluq edirdi.

Aetsi girovluqdan geri döndükdən sonra Roma ordusunun başçısı təyin edilmişdi. Onun hun dilini yaxşı bilməsi, hunların döyüş taktikası ilə yaxından tanışlığı və şəxsi hərbi bacarığı bu vəzifəyə təyin olunmasında mühüm rol oynayırdı.

Katalaun döyüşü

Qanlı döyüşdə hər iki tərəfdən minlərlə döyüşçü həlak oldu. Gecə Roma ordusu geri çəkildi. Attila onları təqib etmədi və yeni səfərə hazırlaşdı.

Attila 452-ci ildə Romanın şəhər və kəndlərini ələ keçirərək xeyli qənimət əldə etdi. O, Romaya sığınmış vest-qotları Katalaun döyüşündə düşmən tərəfində döyüşdüklərinə görə cəzalandırdı. Hunlar Roma şəhərinə qədər irəlilədilər. Attila Roma papasının **(Qərbi Avropada xristianların dini başçısı)** xahişi ilə şəhəri tutmaq fikrindən daşındı. Beləliklə, hunlar Qərbi Roma üzərində üstünlük əldə etdilər.

Roma səfərindən qayıtdıqdan sonra sasanilər üzərinə yürüşə hazırlaşan Attila müəmmalı şəkildə öldü. Hun dövlətinə tabe edilmiş xalqlar baş qaldırdı. Qotlar hunlara qarşı üsyan etdilər. Attiladan sonra hakimiyyətə gələn varisləri dövlətin qüdrətini qoruyub saxlaya bilmədilər. Hunlar Qara dənizin şimalına doğru geri çəkildilər. **Avropanı lərzəyə salan Avropa Hun dövləti 470-ci ildə süquta uğradı.**

Attila döyüşdə

Attilanın qüdrətli hökmdar olduğunu təsdiq edən hansı faktları sadalaya bilərsiniz?

Avropa mənbələrində olan məlumata görə, Attila möhkəm iradəyə və dərin ağıla malik idi. O, adamları asanlıqla təsiri altına ala bilər, tabeçiliyində olanların xəyanətlərini bağışlamır, sərt cəzalandırırdı. Orduda möhkəm nizam-intizam mövcud idi. Qaynaqların yazdığına görə, Attila orta boylu, enlikürək, qara saçlı, seyrək saqqallı idi. Onun ensiz gözlərinin iti baxışları adamı vahiməyə salırmış. Attila həm də alicənab və xeyirxah idi. Avropa əhalisi ona "Tanrı qırmançı Attila" adı vermişdi.

Ağ Hun dövləti

Asiya Hun (Böyük Hun) dövlətinin dağılmasından sonra hunların bir hissəsi İdil çayından qərbə doğru hərəkət etdi. Hunların bir qismi isə Qərbi Türküstanə köçdü. Onlar IV yüzilliyin ikinci yarısında Ağ Hun dövlətinin əsasını qoydular. Bu dövlət V yüzillikdə hakimiyyətdə olmuş **Eftal xanın** adı ilə **Eftalitlər dövləti** kimi də tanınırdı.

Ağ Hun dövlətinə Mərkəzi Asiya, Əfqanıstan və Şimal-qərbi Hindistanın bir hissəsi daxil idi. Dövlətin sərhədləri Monqolustanın qərbindən Xəzər dənizinə qədər çatırdı. Ağ hunlar **Ağsuvar** xanın dövründə fəal xarici siyasət yürüdür və qonşu əraziləri ələ keçirirdilər. Onlar V yüzilliyin ortalarında sasanilərə qarşı qalibiyyətli müharibələr apararaq İran yaylasının şərq hissələrinə və Türküstanə hakim oldular. 484-cü ildə sasanilər üzərində növbəti qələbədən sonra Heratı tabe etdilər.

Ağ Hun imperiyasının ən qüdrətli dövrü **Mihiraqul** xanın adı ilə bağlıdır. O, VI yüzillikdə hakimiyyətdə olmuşdur. Onun dövründə hunlar yaxşı təlim görmüş nizami orduya sahib idi. Hunlar fasiləsiz yürüşlər edərək Hindistanın şimal-qərbinin işğalını başa çatdırdılar.

İmperiyanın ərazilərinin genişlənməsi ilə idarəetmədə də çətinliklər yarandı. Tabe edilən ərazilərdə etirazlar başlanmışdı. Bu, feodal əyanlarının müstəqillik meyillərini gücləndirdi. Belə bir vaxtda Göytürk dövləti Ağ hunlara qarşı hücumə başladı.

567-ci ildə birləşmiş **Sasani-Göytürk** qüvvələri Ağ Hun dövlətini süquta uğratdı. Onun torpaqları iki dövlət arasında bölüşdürüldü.

Sizcə, Ağ Hun dövlətinin ərazisinin genişlənməsi niyə idarəetmədə çətinliklər yaratdı?

GÖYTÜRK VƏ UYĞUR XAQANLIQLARI

Aşina nəslı, Bumın, Çinlə mübarizə, Kür Şad, İltəris, yabqu

Göytürk dövlətinin yaranmasını zəruri edən nə idi?

Asiya Hun (Böyük Hun) dövlətinin dağılmasından sonra Altay dağlarının ətəklərində yerləşən hunların bir qismi burada dövlət yaradan avarlara (jujanlara) tabe olmuşdu. **Onlar dəmirçiliklə məşğul olur, avarlar üçün silah hazırlayırdılar.** Bu tayfalar daha çox **göytürk** adı ilə xatırlanır. Onların başçısı isə **Aşina nəslindən** olan Bumın idi. Göytürklər avarların zülmünə qarşı mübarizə aparmış, onları məğlub edərək 552-ci ildə **I Göytürk xaqanlığının** əsasını qoymuşdular. Dövlətin mərkəzi **Ötükən** idi. **Göytürklər tarixdə ilk dəfə türk adını rəsmi dövlət adı olaraq qəbul etmişdilər.** Bu dövlətin adı rəsmi mənbələrdə Türk xaqanlığı kimi də qeyd edilir.

Türk dövlətlərinin əraziləri çox böyük olduğundan idarəetmə çətinləşirdi. Buna görə də dövlətlər, adətən, şərti olaraq iki hissəyə ayrılırdı. Əsas hissəyə xaqan, digər hissəyə isə xaqan nəslindən olan məşhur sərkərdələr başçılıq edirdi.

Bumın xaqandan sonra hakimiyyətə **Muğan xaqan** gəldi. Onun ağıllı, uzaqqörən tədbirləri nəticəsində Göytürk dövləti daha da qüdrətli oldu. O, dövlətin ərazisini genişləndirmək siyasəti yürüdü. Muğan xaqan avarlara qarşı aparılan mübarizəni davam etdirmiş və onları qovmağa nail olmuşdu. Qonşu dövlətləri, xüsusilə Çini asılı hala salmışdı.

Muğan xaqanın hakimiyyəti dövründə **yabqu*** olan **İstəmi xan** dövlətin qərb vilayətlərini idarə edirdi. O, Ağ Hun dövlətinə qarşı sasanilərlə ittifaq yaratdı. Onlar birlikdə Ağ Hun dövlətinin varlığına son qoydu. Lakin ticarət yollarına nəzarət və sasanilərin ağ hunlara əvvəllər ödədikləri vergilərin göytürklərə verilməsi tələbi onlar arasında müharibəyə səbəb oldu. Müharibə nəticəsində göytürklər üstünlük qazandı və Soqdiya vilayətinə sahib oldular.

İstəmi xan xəzərləri tabe etdi və Bizans üzərinə uğurlu yürüş etdi. Lakin Bizans göytürklərin sasanilərlə münasibətlərinin pozulmasından istifadə edib onları öz tərəfinə çəkdi. Belə ki sasanilər onların

* Yabqu

xaqandan sonra ikinci şəxsdir.

Bumın xaqan
(büst)

ortaq düşməni idi. Həm də sasanilər onların mühüm ticarət yollarından istifadə etməsinə maneçilik törədirdi.

Muğan və İstəminin vəfatından sonra Göytürk dövlətində hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı.

Ziddiyyətin səbəbləri:

- **anaları çinli olan şahzadələrin Çinlə yaxınlaşma cəhdləri;**
- **xaqanın türk inanclarına yad olan buddizmi yaymaq istəyi.**

Nəticədə **VI yüzilliyin 80-ci illərində** dövlət iki hissəyə – Şərqi və Qərbi Göytürk dövlətlərinə parçalandı. Dövlətin parçalanması onun iqtisadi və hərbi qüdrətini zəiflətdi. Bu vəziyyət Çinin mövqeyinin möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Nəticədə çinlilər **VII yüzilliyin 30-cu illərində Şərqi Göytürk, 50-ci illərində isə Qərbi Göytürk dövlətini asılı hala saldılar.**

Cədvəli tamamlayın.

I Göytürk dövlətinin parçalanması	
səbəblər	nəticələr

Göytürklər döyüşdə

İkinci Göytürk xaqanlığı

Kür Şad, əslində, ədəbi qəhrəmandır. Şərqi Göytürk xaqanlığına son qoyduqdan sonra Çin imperatoru türk şahzadələrinə vəzifələr təklif etməklə türk tayfalarını tabe etməyə çalışdı. Aşina nəslindən olan Cieşeşuay (Kür Şadın prototipi) sərkərdə təyin edildi. Lakin Cieşeşuay 639-cu ildə imperatoru həbs etmək üçün çevriliş etdi. Onun məqsədi, türklərin azadlığını bərpa etmək idi. Lakin qüvvələr qeyri-bərabər olduğu üçün məğlub oldu.

Əsarət altında qalmaqla barışmayan türklər tez-tez üsyanlar edir, azad olmağa çalışırdılar. Belə üsyanlardan biri 639-cu ildə türk sərkərdəsi **Kür Şadın** başçılığı ilə olmuşdur. Türklərin döyüş təcrübəsindən istifadə etmək üçün çinlilər onları öz ordularına daxil etmişdilər. Bu orduda xidmət edən 40 nəfər türk Çin əsarətinə son qoymaq üçün üsyan etdi. Çinin təslim olmaq tələbini qəbul etməyən üsyançılar sona qədər döyüşüb həlak olmağı üstün tutdular.

VII yüzilliyin 80-ci illərində azadlıq mübarizəsinə başçılıq edən Qutluq xan 682-ci ildə Çinin əsarətinə son qoydu, müstəqillik bərpa edildi və **II Göytürk dövləti yaradıldı**.

Qutluq xan İltəris (*Eltəriş – "eli birləşdirən" deməkdir*) xaqan adı ilə dövlətin ilk hökmdarı oldu. Ötükən isə yenidən paytaxt seçildi.

İltəris xaqan çinli qızla deyil, türk qızı ilə evləndi. Bununla da çinlilərin türk idarəçiliyinə müdaxiləsinin qarşısı alındı.

Göytürklərin müstəqilliyinin bərpa edilməsində və möhkəmlənməsində **Tonyukukun** da böyük xidmətləri olmuşdur. Cəsur sərkərdə və müdrik siyasətçi Tonyukuk İltərisin yaxın köməkçisi təyin edildi. O, ordunun və diplomatik işlərin təşkilində səlahiyyətli şəxs oldu.

İltəris xaqanın vəfatından sonra oğlanları Kül tigin və Bilgə azyaşlı olduğundan hakimiyyətə qardaşı **Qapağan** xaqan gəldi. Onlar Qapa-

ğan xaqanla birlikdə dövlətin qorunub saxlanılmasında yaxından iştirak edib idarəçilik təcrübəsi qazanırdılar. Bu amil əmilərindən sonra hakimiyyətə gəlməkdə onlara kömək etdi.

VIII yüzilliyin əvvəllərində **Bilgə** xaqanlıq taxtına oturdu. Onun hakimiyyət illəri II Göytürk dövlətinin ən qüdrətli dövrü hesab edilir.

Dövlətin möhkəmləndirilməsində Bilgə xaqanın yaxın köməkçiləri: qardaşı Kül tiginin və məsləhətçi Tonyukukun böyük rolu olmuşdur.

Göytürk dövlətinin güclənməsinin səbəblərini araşdırın.

Qərb tarixçilərinin "Türklərin Bismarkı" adlandırdığı Tonyukuk böyük sərkərdə və uzaqgörən şəxsiyyət idi. O, Göytürk dövlətində ordunu və idarə sistemini nizama salmışdı.

Bilgə xaqanın zamanında onun tövsiyə və nəsihətləri dövlətin möhkəmlənməsində böyük rol oynamışdır. Bilgə xaqan çinlilər kimi böyük şəhərlərin ətrafına hasarlar çəkdirmək istəyəndə Tonyukuk buna imkan verməmiş və demişdi: "Bizim ən böyük üstünlüyümüz köçəriliyimizdə, sərbəst hərəkətimizdədir. Çünki hər fürsətdə hücum etməyə və uğursuz vəziyyətlərdə isə düşmənin təqibindən asanlıqla yayınmağımıza imkan verir".

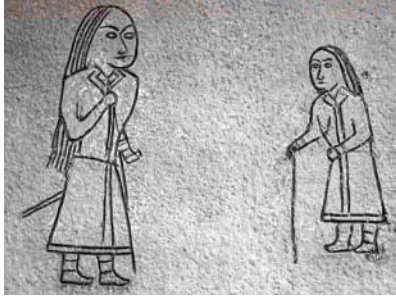
Bismark haqqında məlumat toplayın.

Mənbə əsasında Tonyukukun müdrik dövlət xadimi olmasını konkret nümunələrlə əsaslandırın.

Türk obası

Göytürlərə aid qaya üzərində
oyulmuş şəkil

Onun dövründə Mərkəzi Asiyada olan digər türk tayfaları da Göytürk dövlətinə tabe edildi. Bilgə xaqan göytürlərə qarşı düşmənçilik siyasəti yeridən Çin üzərinə uğurlu yürüşlər etdi.

Əvvəlcə Tonyukuk və Kül Tiginin, sonra isə Bilgə xaqanın ölümü VIII yüzilliyin 30-cu illərində II Göytürk dövlətinin zəifləməsinə səbəb oldu.

Şahzadələr arasında hakimiyyət uğrunda aparılan mübarizələr vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Yaranmış şəraitdən istifadə edən uyğurlar **744-cü ildə** hakimiyyəti ələ keçirdilər. II Göytürk dövləti süqut etdi.

Bilgə xaqanın hakimiyyəti dövründə dövlətin inkişaf səbəblərini araşdırın.

Orxon çayı

Kül Tigin

Uyğur xaqanlığı

Uyğurlar Mərkəzi Asiyada yaşayan türk tayfalarından idi. Onlar haqqında ilk məlumatlar II yüzilliyə aiddir. Bir müddət göytürlərdən asılı olan uyğurlar onların zəifləməsindən istifadə edərək öz dövlətlərini qurdular.

Paytaxtı **Ordu** şəhəri olan **Uyğur** dövlətinin qurucusu **Qutluq Bilgə Kül** xaqan idi. Onun vəfatından sonra hakimiyyətə oğlu Moyon Çur xaqan gəldi. Moyon Çurun hakimiyyətə gəlişi narazılıqla qarşılandı. Çünki türk törəsinə görə, hakimiyyətə xaqanın qardaşı gəlməli idi. Buna baxmayaraq, o, hakimiyyətini möhkəmləndirə bildi.

751-ci ildə Talas vadisində ərəblərlə çinlilər arasında baş verən döyüşdə çinlilər məğlub oldu və Mərkəzi Asiyadan geri çəkildi. Abbasilər Talas döyüşündən sonra şərqə doğru irəliləmədilər. Bunun səbəbi bölgəni fəth etmək üçün kifayət qədər hərbi gücə malik olmamaları və dövlətin daxilində baş verən üsyanlar idi. Həmçinin tanımadıqları bir ərazidə tələyə düşmək, məğlub olmaq ehtimalı var idi. Bu səbəbdən onlar irəliləmədilər və bu döyüşdə ərəb ordusuna kömək edən **karlukların** bölgədə məskunlaşmasına icazə verdilər.

Talas döyüşü Mərkəzi Asiyanın siyasi, mədəni və hərbi inkişafında mühüm yer tutur. Mədəni qarşılıqlı təsirlər baş verdi və Çindən bir çox ixtiralar ərəb dünyası vasitəsilə digər ölkələrə yayıldı. İslamın türklər arasında yayılması sürətləndi.

Talas döyüşündə Çinin məğlubiyyəti uyğurlara onların daxili işlərinə müdaxilə etməyə də şərait yaratdı. Belə ki anası türk olan Çin sərkərdəsi imperatoru devirib hakimiyyətə sahib oldu. İmperator hakimiyyətini bərpa etmək üçün uyğurlardan kömək istədi. Mo-yon Çur Çinə yürüş edib imperatorun hakimiyyətini bərpa etdi. Çinlilər isə əvəzində uyğurlara ipəklə xərac ödəməli oldular. Mo-yon Çur xaqandan sonra hakimiyyətə Bögü xaqan keçdi. Onun dövründə uyğurlar Çin üzərində nüfuzlarını daha da artırdılar. Çinin ticarət əlaqələri nəzarətə götürüldü.

Tibetlilərin Çinə hücumu zamanı isə onların qarşısına uyğurlar çıxdı. Tibetlilərin Çini ələ keçirməsi uyğurların buradakı üstünlüyünə, o cümlədən gəlirlərinə zərbə vura bilərdi. Buna görə də Bögü xaqan onları məğlub edib Çindən qovdu.

Bögü xaqanın dövründə hökmdar və onun ətrafı **maniliyi*** qəbul etdi. Manilik, əsasən, müharibə etməməyi təbliğ edirdi. Bu da uyğur türklərinin döyüş ruhunu aşağı saldığı üçün əhali arasında qəbul olunmurdu. Nəticədə Uyğur dövlətində dini pərakəndəlik baş verdi.

IX yüzilliyin əvvəllərində xaqanların sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi, dini pərakəndəlik Uyğur dövlətini zəiflətdi. Təbə edilmiş tayfalar, o cümlədən **qırğızlar** yaranmış şəraitdən istifadə edərək **840-cı ildə** Uyğur dövlətinin varlığına son qoydular.

Uyğurlar yüksək şəhər mədəniyyətinə malik xalq olmuşdur. Onlar yeni şəhərlər salır, dağılmış şəhərləri isə bərpa edirdilər. İpək yolu üzərində yerləşən Uyğur xaqanlığında sənətkarlıq, ticarət və şəhərlər sürətlə inkişaf edirdi.

Avropalılardan əvvəl **kağız** istehsal edən uyğurlar **mətbəə** yaratmışdılar.

Uyğurlar kitab çapını çinlilərdən, ərəblər isə bunu uyğurlardan mənimsəmiş və Avropaya yaymışdılar.

Talas döyüşünün uyğurlar üçün hansı əhəmiyyəti olmuşdur?

* Manilik

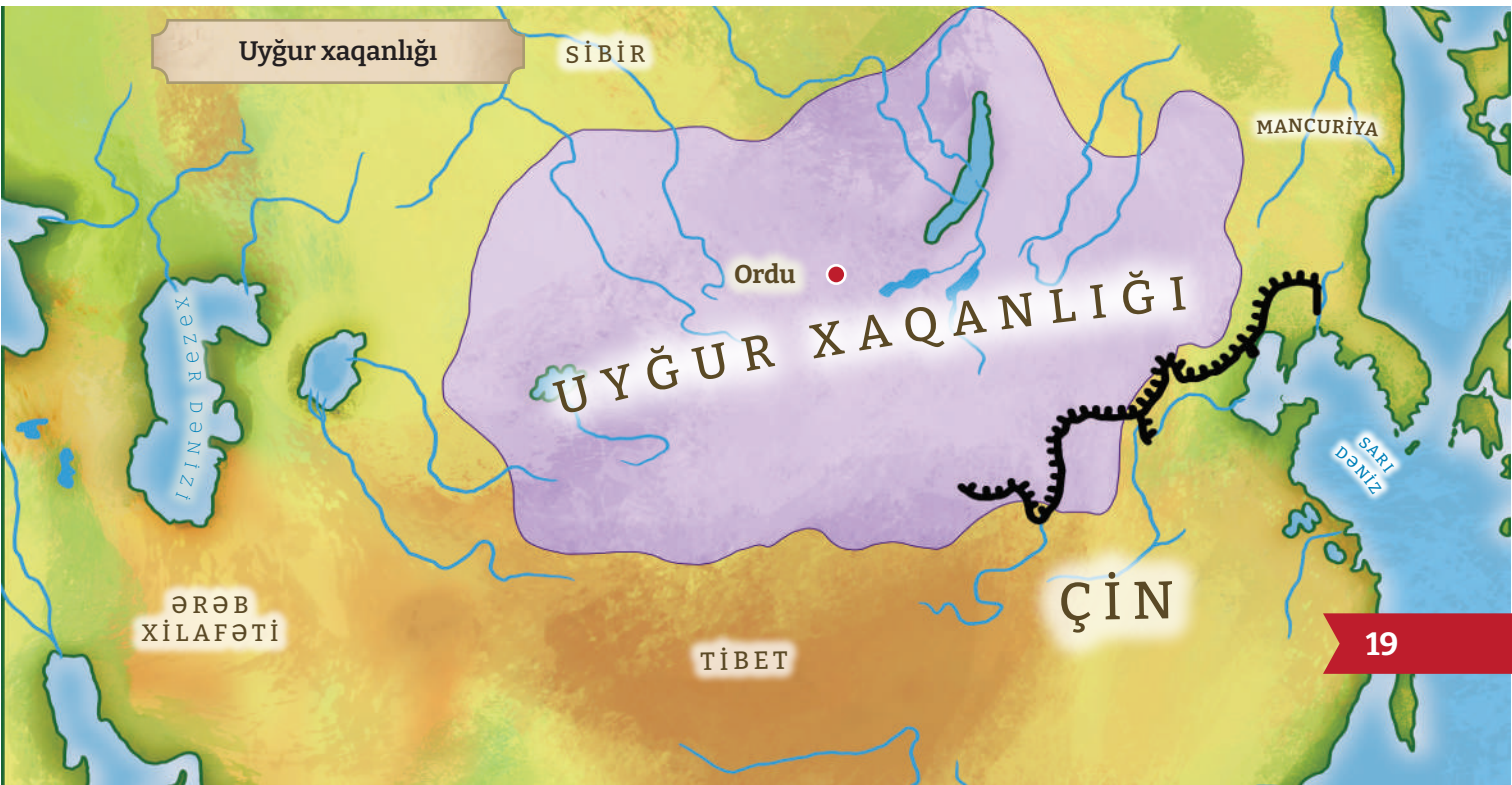
Əsası Mani tərəfindən qoyulmuş dini təlimdir.

Göytürk və Uyğur dövlətlərinin zəifləməsi və süqutunun səbəblərini müqayisə edin.

Uyğur mədəniyyətinin dünya sivilizasiyasının tərkib hissəsi olmasını əsaslandırın.

4

AVAR, XƏZƏR VƏ
BULQAR DÖVLƏTLƏRİ

Bayan xaqan, Konstantinopolun mühasirəsi, franklarla mübarizə, Xəzər asayışı, Qurd xan

Bayan xaqan

Şərqi Hun dövlətinin süqutundan sonra 394-cü ildə türk tayfaları Şərqi Türkünstanda **Asiya Avar dövlətini** qurdu. 552-ci ildə göytürlərə məğlub olan avarlar qərbə doğru köçməyə məcbur oldular.

Avarlar sabirlər və digər qohum türk xalqları ilə birləşdi. Onlar Qafqazın xeyli hissəsini, həmçinin Qara dənizin şimal sahillərini tutdular. **VI əsrin ikinci yarısında Bayan xaqanın başçılığı altında Avropa Avar dövlətini qurdular.** Bizansın torpaqlarına hücum edən avarlar Dunay ətrafına yerləşdirilmiş slavyanları öz-lərinə tabe etdilər. Mərkəzi Avropada da xeyli ərazilər ələ keçirildi. Elba çayı sahilindəki döyüşdə frankları darmadağın edən avarlar onların kralını əsir aldılar.

Avarların uğurlarının səbəbləri nə idi?

Avar süvarisi

Növbəti hədəf Bizansın paytaxtı idi. Avarlar Konstantinopolu mühasirəyə alsalar da, şəhəri tuta bilmədilər.

Avarların Konstantinopolu tuta bilməməsi dövlətin nüfuzunu azaltdı. Nəticədə bəzi türk xalqları xaqanlıqdan ayrıldı.

Avarlar nə üçün Konstantinopolu tuta bilmədilər?

- A) Süvari ordusu yox idi
- B) Qala divarları həddən artıq hündür idi
- C) Hərbi gəmiləri yox idi
- D) Avarlar arasında birlik yox idi.

✓ *Seçdiyiniz cavabı izah edin.*

Konstantinopolun ələ keçirilə bilməməsinin Avar dövləti üçün hansı nəticələri oldu?

Avarların Konstantinopola hücumu

Avarların Konstantinopolu mühasirəyə alması

788-ci ildə Avar xaqanlığının ordusu İtaliyanın şimalını tutdu. Bu hadisə Frank krallığı ilə avarlar arasında yeni müharibəyə səbəb oldu.

Slavyanlar bu müharibədə frankların tərəfinə keçdilər. Nəticədə Mərkəzi Avropanın xeyli hissəsi Avar xaqanlığının tərkibindən çıxdı.

IX yüzilliyin əvvəllərində Frank imperatoru Böyük Karl Avar dövlətinin paytaxtını tutdu. Bundan sonra avarların əlində yalnız indiki Macarıstanın şərqində, Rumıniyanın və Bolqarıstanın şimalındakı əraziləri qaldı. Buradakı avarlar Asiyadan köçüb gəlmiş tayfalarla birlikdə Macarıstan krallığını qurdular.

Avar xaqanlığı indiki slavyan, alman, macar və rumınların mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır.

Avropalı tarixçilərin yazdığına görə, "Meşələrdə həyat sürməyə öyrəşmiş slavyanlar avarlardan dövlət qurmağı və döyüşməyi öyrəndilər".

T Avropada yeni bir türk dövlətinin yaranmasının əhəmiyyətini izah edin.

M "Avarların boyları o qədər uca idi ki, ən hündür ağaclar onların dizlərinə çatırdı. Avar döyüşçüsü çəkməsinə yapışan palçığı təmizlədikdə təpə yaranırdı".

Qərblə slavyanların rəvayətlərindən İndi də çex, slovak və polyak dillərində avar sözü "nəhəng", "qüdrətli" mənasında işlənir.

S Slavyanların avarlarla bağlı bu təsəvvürləri nədən irəli gəlirdi?

A Avarların Avropa xalqlarının mədəni həyatındakı rolunu araşdırın.

Avar döyüşçüsü

Xəzərlərin dövlətlərinin təşəkkülü vaxtı təxminən olaraq Bizans imperatoru İraklinin İrana qarşı məlum hərbi əməliyyatından (627–628) sonra-ya aid edilir ki, bu müharibədə Qərbi Türk xaqanlığı onun yaxın müttəfiqi kimi çıxış edirdi. Çox güman ki, türklərin əsas qüvvələrini həmin dövrdə xaqanlığın hakimiyyəti altında olan, lakin artıq Böyük Qafqaz silsiləsindən şimalda yerləşən xəzərlər təşkil edirdi. Bundan sonra tezliklə Tan Çininin hərbi təzyiqi və daxili didişmələr nəticəsində Qərbi Türk xaqanlığı süqut etdi. Xaqanlığın Qara dəniz ətrafı və Qafqaz bölgələrində hökmranlıq edən Aşina sülaləsinin nümayəndəsi özünün müstəqil dövlətini yaratmaq imkanı qazandı. Bu dövlət elə Xəzər xaqanlığı idi.

"Xəzərlər və Azərbaycan",
F.Əsədov.

"Xəzər asayışı" dövrü
nə deməkdir?

Xəzər dövləti

VII yüzilliyin ortalarında yaranmış Xəzər dövləti Qərbi Göytürk dövlətinin varisi idi. Bu dövlətin qurulmasında xəzər, barsil, sabir və digər türk tayfaları iştirak etmişdir. Bu tayfalar hələ **"Xalqların böyük köçü"**ndən əvvəl Qafqazda və ona qonşu ərazilərdə yaşayırdı.

Xəzər dövlətini Göytürk xaqanlarının nəslindən olan hökmdarlar idarə edirdi. **Dövlətdə ikinci nüfuzlu şəxs xaqanbəyi hesab olunurdu.** O, xaqan qarşısında sədaqət andı içib vəzifəsinin icrasına başlayırdı.

Xəzər dövlətinin paytaxtları **Bələncər, Səməndər**, daha sonra isə **İdil** şəhərləri olmuşdur. Xaqanlığın dövlət dili türk-xəzər dili idi.

Xəzərlər qalıqları dövrümüzdə qədər gəlib çatmış böyük şəhərlər salmışdılar. Şəhərlərin əsas əhalisini mərkəzdə yaşayan türklər təşkil edirdi. Hər bir şəhərdə üzvləri müsəlman, xristian, yəhudi və tanrıçılığı təmsil edənlərdən ibarət dövlət məhkəməsi fəaliyyət göstərirdi.

Dövlətin iqtisadiyyatının əsasını əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq təşkil edirdi. Xəzərlər ticarətdən əldə etdikləri gəlir, ərazilərindən keçən karvan yollarından alınan gömrük, habelə tabe edilmiş xalqların ödədikləri vergilər hesabına güclü ordu qurmuşdular.

Xəzərlər sasanilərin Azərbaycanda, eləcə də Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinə qarşı mübarizə aparırdılar. Xəzər xaqanlığı Şərqi Avropa tarixində də böyük rol oynadı. **Bu dövlət ərəblərin şimala doğru hücumlarının qarşısını almışdır.**

VIII–IX yüzilliklər Şərqi Avropa tarixində "Xəzər asayışı" dövrü adlanır. Bu dövrdə sıx meşələrdə yaşayan slavyan qəbilələri

XƏZƏR DÖVLƏTİ

- Xəzər dövləti
- asıllı ərazilər

XƏZƏR DÖVLƏTİ

İdil

Səməndər

QARA DƏNİZ

XƏZƏR DƏNİZİ

Xəzər döyüşçüləri

Xəzər xaqanının icazəsi ilə Desna və Dnepr çayları arasındakı ərazilərə yerləşdilər. Şimalda yaşayan şərq slavyan tayfaları da xəzərlərə tabe olaraq vergi ödəməyə razılıq verdilər.

Ərəblərlə aparılan uzun sürən müharibələr, qonşu türk xalqı olan peçeneqlərin hücumları, habelə dövlətin ərazisində müxtəlif dinlərin yayılması Xəzər xaqanlığının zəifləməsinə gətirib çıxardı.

Bundan istifadə edən Kiyev knyazı peçeneqlərlə ittifaqa girərək X yüzilliyin 60-cı illərində xaqanlığa hücum etdi. Şəhərlər talandı, çoxlu qənimətlər ələ keçirildi. Nəticədə Xəzər xaqanlığı süqut etdi.

Xəzərlərin adı XII yüzilliyə qədər bəzi mənbələrdə çəkilsə də, onlar artıq öz əvvəlki qüdrətlərini itirmişdi.

M 198-ci ildə xəzərlərin və barsillərin birləşmiş qüvvələri Çola (Dərbənd) qapılarını, sonra isə Kür çayını keçib onun sağ sahillərinə yayıldılar.

Qərbdə Ərdahan, şərqdə Gəncə, şimalda Tiflis, cənubda İrəvan ilə əhatə olunmuş yerlərdə **qarapapaq** adı ilə tanınan **barsillər** II-III yüzilliklərdəki böyük yürüşlər nəticəsində buralara yerləşmiş və buraya öz adlarını – **Borçalı** adını vermişlər.

M Şərqi Avropa ərəblərə minnətdar olmalıdır ki, onlar xəzərlərin qüvvələrini özlərinə cəlb etdilər və bununla da şərq slavyanlara öz dövlətlərini yaratmaq üçün tarixi şans verdilər

"Xəzərlər haqqında yeni kitab"
V. Minorski.

Xəzərlərin Şərqi Avropa çöllərində hökmranlığı sayəsində regionda təhlükəsiz iqtisadi fəaliyyət üçün siyasi şərait yaranmış, bunun nəticəsində slavyanlar meşələrdən meşə-çöl zonalarına çıxmış və gələcək Kiyev Rus dövlətinin məhsuldar torpaqlarını mənimsəmələri üçün imkan əldə etmişdilər.

"Xəzər tarixi"
M.Artamonov.

T Mənbələr əsasında xəzərlərin Şərqi Avropa tarixində rolunun siyasi və iqtisadi nəticələrini təhlil edin.

S Xəzərləri Şərqi Avropanın və Cənubi Qafqazın müdafiəçiləri adlandırmaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

Kiyev knyazının Xəzər xaqanlığının paytaxtı İdil şəhərinə hücum etməsi

Böyük Bulqar dövləti

Bulqarların yayıldığı əraziləri xəritədə göstərin.

Bulqarların həyatında baş vermiş hadisələrin xronoloji çərçivəsini müəyyən edin.

Bulqar süvarisi

Bulqarlar erkən orta əsrlərdə çox geniş ərazilərdə – Volqaboyunda, Şərqi Avropa, Qafqaz və Ön Asiyada məskunlaşmışdılar. Attilanın ölümündən sonra hunların bir hissəsi Azov və Xəzər dənizləri arasında daha əvvəllər yaşayan bulqarlarla qaynayıb-qarışdı.

Bulqarlar bir müddət Avar xaqanlığının tərkibində qaldılar. Onlar 630-cu ildə Böyük Bulqar dövlətini qurdular. Az sonra bu dövlətin qonşuluğunda Xəzər dövləti yarandı. Azov dənizi ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazilərdə yaşamağa davam edən bulqarlar Xəzər xaqanlığına tabe oldular.

Asparux ("Esperi" qədim türk dilində "şahin" deməkdir) xan ona tabe olan bulqarlarla Dunay sahillərinə doğru hərəkət etdi.

İdil (Volqa) Bulqar dövləti

Orta Volqaboyunda yaşayan bulqarlar qohum tayfalarla birlikdə müstəqil türk dövlətinin əsasını qoydu. Dövlətin paytaxtı əvvəlcə Bulqar, sonra isə Bilər (Bilyar) şəhərləri oldu. **922-ci ildə İslam dini qəbul edildi.**

Güclü ordu quran bulqarlar dəfələrlə ölkələrinə soxulmuş slavyanların hücumlarını qətiyyətlə dəf etmiş, onları geri oturtmuşdular.

Bulqar ordusu İdil (Volqa) çayı sahilində

Dunay Bulqar dövləti

679-cu ildə Dunay sahillərinə gələn Asparux xan Bizans ordusunu darmadağın etdi. Bölgədə məskunlaşmış slavyan tayfaları da Asparux xanın hakimiyyətini qəbul etdi. Bizans imperatorları bulqarlara xərac ödəməyə məcbur oldu.

IX yüzilliyin əvvəllərində Konstantinopol türklər tərəfindən ikinci dəfə mühasirəyə alındı. Bizans casusu Bulqar xanını zəhərlədiyi üçün bu mühasirədə uğursuzluqla nəticələndi.

Sonradan xristianlıq Dunay Bulqarıstanının rəsmi dövlət dini elan edildi. Türk-bulqar əyanları buna qarşı çıxaraq tanrıçılıq dinini qorumağa çalışdılar.

Təsadüf deyil ki, sonralar Dunay Bulqarıstanında olmuş xristian rahiblər bulqar türkləri içərisində hələ də tanrıçılıq dininin və Boz Qurd inancının qalmasını xüsusi qeyd edirdilər.

Xristianlığın qəbul edilməsindən sonra bulqarlar slavyanlara qarşıaraq türk kimliklərini itirdilər. Hazırkı Bolqarıstan dövləti bu xalqın adını daşıyır.

Asparux xan Dunay çayı sahilində

Bulqarların Konstantinopolu ələ keçirə bilməməsinin səbəbi nə idi?

SASANI DÖVLƏTİ. QAFQAZ

Ərdəşir, Zərdüştilik, Manilik, Məzdək,
I Xosrov

Sasani dövlətinin gerbi

Baş kahinin Qazaka şəhərində oturmasının səbəbini izah edin.

Parfiya dövləti III yüzilliyin əvvəllərində daxili çəkişmələr və hakimiyyət uğrunda mübarizə nəticəsində zəifləmişdi. Əyalət hakimləri mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdilər. Belə bir şəraitdə Sasan nəsindən olan Ərdəşir Parfiyanın varlığına son qoydu. Özünü "şahənşah", yəni "şahlar şahı" elan edərək Sasanı dövlətini yaratdı. Bu dövlətin paytaxtı Ktesifon idi.

Sasani dövlətinin başında **şahənşah** dururdu. Ondan sonra ikinci nüfuzlu şəxs **baş kahin (ali maq)** idi. Baş kahinin iqamətgahı Azərbaycanın cənubunda – **Qazaka şəhərində** yerləşirdi. Sasani hökmdarları hakimiyyətlərinin dayağı olan atəspərəst kahinlərinə geniş torpaq sahələri ayırır, onları çoxlu hədiyyələrlə mükafatlandırırdılar. Feodal münasibətlərinin inkişafı nəticəsində azad kənd icmalarının torpaq sahələri azalırdı.

Selevkilər və Parfiya dövründə özünüidarə hüququna malik olan şəhərlər sasanilərin hakimiyyətə gəlişindən sonra müstəqilliklərini itirməyə başladı.

Sasani işğalları

Ərdəşir hakimiyyətə gəldikdən az sonra Azərbaycanın cənubunu (Atropatena) ələ keçirib, Roma ilə müharibələrə başladı.

Mesopotamiya və Qafqazda sasanilərlə Roma arasında illərlə davam edəcək müharibələr başladı.

Romalıları məğlubiyyətə uğradan Sasani şahı I Şapur geniş ərazilər ələ keçirdi. Sasanilərin sərhədləri Suriyadan Hind çayına, Böyük Qafqaz dağlarından Ərəbistan yarımadasına qədər genişləndi.

Sasani dövləti

SASANI DÖVLƏTİ

Ktesifon

Məkkə

İRAN
KORFƏZİ

AĞ
HUN
DÖVLƏTİ

ƏRƏBİSTAN

XƏZƏR DƏNİZİ

Sasaniylərlə Roma arasındakı müharibələrdən ən çox hansı ərazilər zərər çəkirdi?

Ağ hun dövləti sasanilərin şərq istiqamətindəki təcavüzkar yürüşlərini dayandırdı. Onlar 457-ci ildə Mərkəzi Asiya'nın bir hissəsini sasanilərin əlindən aldılar. **Halledici döyüş 484-cü ildə baş verdi.** Sasani ordusunu darmadağın edən türklər şahın ailəsini, xəzinəsini və xeyli əsir ələ keçirdilər. Sasani şahı Firuz döyüşdə öldürüldü.

VI yüzilliyin 60-cı illərinə qədər sasanilər ağ hunlara vergi verməyə məcbur oldular.

Sasaniylərlə romalılar arasında döyüş

Sasani dövləti və Qafqaz

Sasaniylər və Roma Qafqaz uğrunda mübarizə aparırdı. Hər iki dövlət bölgədə möhkəmlənmək məqsədilə öz dövlət dinlərini yaymağa çalışırdı. Qafqazın cənubunda hakimiyyətdə qalan Parfiya arşakiləri Romanın dövlət dinini – xristianlığı qəbul etdilər. Sasanilərin Qafqaz əhalisinə zərdüştdinini qəbul etdirmək cəhdi isə uğursuzluqla nəticələndi.

Qafqazda yerli əhalinin çoxu tanrıçılıq dininə inanan türklər idi. Bu səbəbdən sasanilərin burada möhkəmlənmək və Qafqazda zərdüştdinini yaymaq cəhdləri uğursuz oldu.

Sasani qoşununun oxçuları

Türklər tərəfindən məğlub edilən sasanilər onlara qarşı mübarizə aparmaq üçün:

- Xəzər dənizi sahillərində istehkamlar və qalalar tikdilər;
- bu ərazilərə soydaşlarını köçürdülər;
- hətta qatı düşmənləri olan Bizans imperiyası ilə ittifaq bağladılar.

VII yüzilliyin əvvəllərində Bizansa qarşı müharibədə sasanilər xeyli uğur qazandılar.

Lakin türklərin Bizans tərəfindən savaşa qoşulması müharibənin gedişini dəyişdi. Sasanilər ağır məğlubiyyətə uğradı. Bizansla sülh bağladıqdan sonra sasanilər türkləri Qafqazdan çıxarmaq istədi. Lakin onlar 630-cu ildə Göyçə gölü sahillərində baş verən döyüşdə türklər tərəfindən darmadağın edildi.

Bizanslılarla sasanilərin ittifaqı ikincilərə nə qazandırdı?

“Cənubi Qafqazın işğalçılardan qorunmasında türk tayfalarının rolu” mövzusunda müzakirə aparın.

Manilik və məzdəkilik

Məzdək

III yüzilliyin 40-cı illərində bir çox dinləri özündə birləşdirən manilik təlimi yarandı. Təlim onun əsasını qoyan **Maninin** (“ışığ”) adı ilə bağlı idi. Onun ata və anası Parfiya Arşakiləri nəslindən idi. Mani dünya malına uymamağa, heç kimi incitməməyə çağırırdı. O bu davranışın insanı işığa, nura qovuşduracağına inanırdı.

Sasanilərin ərazisində meydana gəlsə də, bu təlim daha çox Mərkəzi Asiya türkləri arasında yayılmış, Uyğur xaqanlığının rəsmi dövlət dininə çevrilmişdi. Sasani şahı zərdüştilikdən başqa, digər dinlərə dözümsüzlük göstərdiyi üçün Manini edam etdirmişdi.

Mani təliminin mənfi və müsbət cəhətlərini deyin.

Maninin davamçısı hesab edilən Məzdək insanlar arasındakı bərabərsizliyə qarşı çıxır, dünya malının hamı arasında bərabər bölünməsinə istəyirdi. O, sonda Xeyirin Şər üzərində qələbəsinə inanırdı.

Mani və Məzdək təlimləri arasında hansı oxşarlıqlar vardır?

V yüzilliyin 80-ci illərində fəaliyyətə başlayan Məzdəkin tərəfdarları iri feodalların mülklərini dağıdır, onların xəzinələrindəki var-dövləti kasıblara paylayırdılar. Sasani hökmdarı iri feodallara qarşı mübarizədə Məzdəkdən istifadə edirdi.

I Xosrov

Lakin o bu hərəkətin tədricən özünə qarşı çevriləcəyindən qorxaraq VI yüzilliyin 20-ci illərində məzdəkilərə divan tutdu.

Məzdəkilər hərəkəti yatırılsa da, hakimiyyətə gələn I Xosrov vergi siyasətində kəndlilərin xeyrinə bəzi güzəştlər etməyə məcbur oldu.

Sayca az olan zadəganların və kahinlərin maddi cəhətdən güclü və varlı olması, əhalinin böyük hissəsini təşkil edən aşağı təbəqələrin isə yoxsullaşması Sasani dövlətində vəziyyəti vaxtaşırı olaraq gərginləşdirirdi. Mühariyələrin bütün yükü aşağı təbəqələrin üzərinə düşürdü. Firuz şahın (459–484) hakimiyyəti dövründə uğursuz mühariyələr, ağır vergilər və quraqlıqlar nəticəsində yaranan aclıq vəziyyəti daha da pisləşdirdi. Belə bir şəraitdə Məzdəkilər hərəkəti başlandı. Məzdək bu dövrdə ədalət və bərabərlik şüarları ilə ortaya çıxdı və yoxsulları öz tərəfinə çəkdi.

Mənbə əsasında Məzdəkilər hərəkətinin səbəblərini şərh edin.

Sasani dövlətinin süqutu

Türklər və Bizansla aparılan müharibələr VII yüzilliyin əvvəllərində Sasani dövlətini tamamilə zəiflətməmişdi. Belə bir vaxtda onun cənub sərhədlərində güclü Ərəb xilafəti yarandı. Bu dövlətin qurucusu olan **Məhəmməd peyğəmbər Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizə İslam dinini qəbul etməyi təklif etmişdi.**

Ərəbistan yarımadasında möhkəmlənən müsəlmanların sasanilərlə ilk uğurlu toqquşmaları Mesopotamiya ərazisində baş vermişdir. Bundan sonra da Xilafət Sasaniləri ardıcıl olaraq ağır məğlubiyətlərə uğratdı. Nəticədə Sasani dövləti 651-ci ildə süqut etdi.

Sasani dövlətinin süqut etməsinin səbəblərini müəyyən edin.

Ktesifondakı Sasani sarayının qalıqları

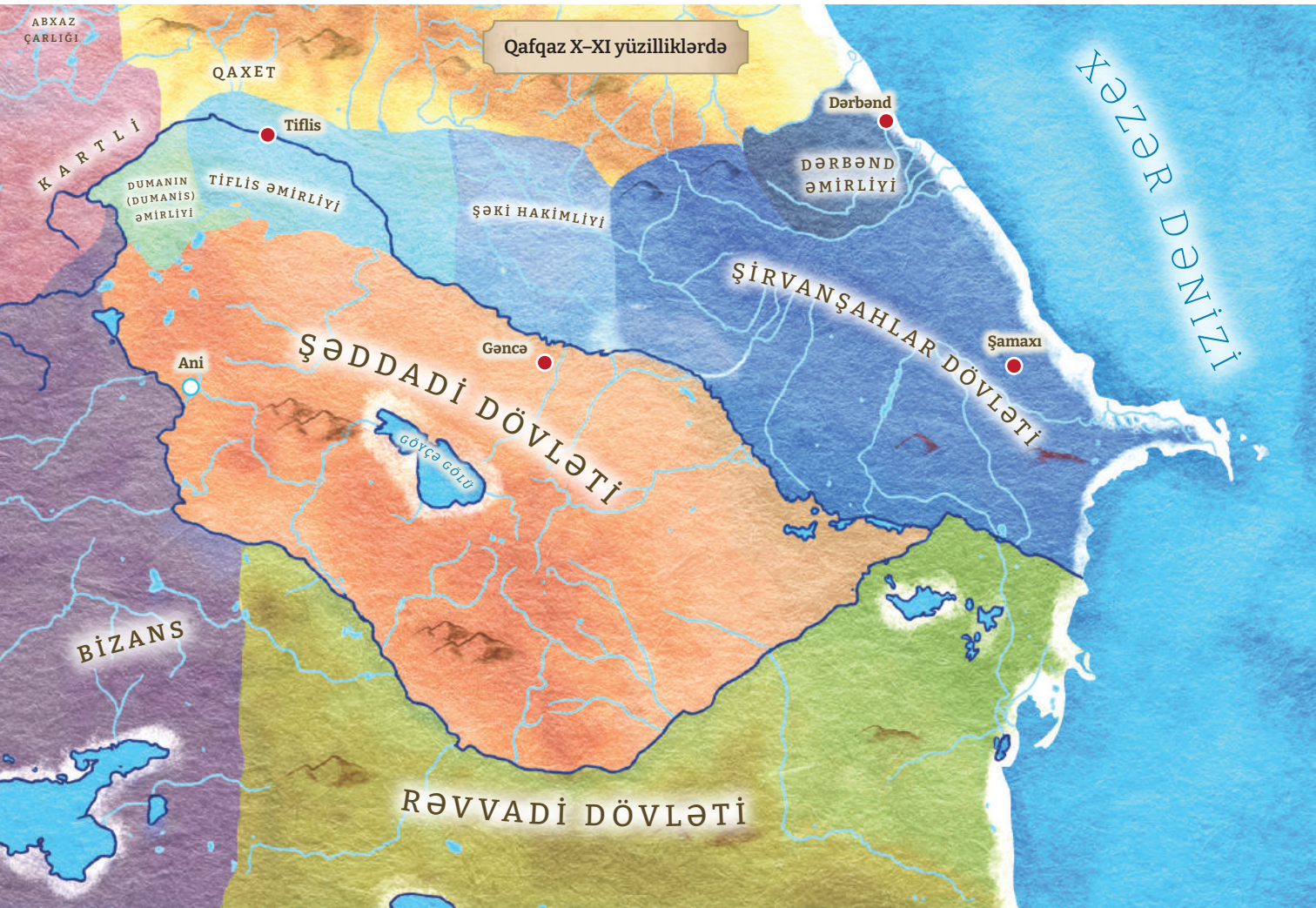

Qafqaz VII–XI yüzilliklərdə

Xalqların böyük köçü nəticəsində istər Şimali, istərsə də Cənubi Qafqazda türklərin siyasi nüfuzları və sayları daha da artdı. Göytürk dövlətinin süqutundan sonra Xəzər xaqanlığının tərkibinə daxil olan Qafqaz türkləri əvvəlcə burada möhkəmlənmək istəyən sasanilər, sonra isə ərəblərlə mübarizə aparmalı oldular. Bu mübarizədə ərəblər qalib gəldi. Ərəblərin bölgədə möhkəmlənməsi dini pərakəndəliyin hökm sürdüyü Qafqazda İslamın yayılması ilə nəticələndi.

Bu dövrdə Xəzər xaqanlığı təkcə ərəblərlə deyil, şimalda ruslar, Qara dəniz sahillərində Bizansla da çoxlu müharibələr aparırdı.

Aramsız müharibələr Xilafəti də zəiflətdi. Nəticədə Cənubi Qafqazda bir çox müstəqil müsəlman dövlətləri: Dərbənd, Tiflis və Dumanis (*Başkeçid*) əmirlikləri, Şirvanşahlar, Saci, Salari, Şəddadi, Rəvvadi dövlətləri yarandı.

Qafqazda ərəblərin hakimiyyətinin zəifləməsindən Abxaziya və Kartli gürcü hakimləri də istifadə etdi. Burada rəvayətə görə, Davud peyğəmbərin nəslindən olan **Baqratlı** sülaləsinin hakimiyyəti başlandı.

Azərbaycandakı feodal pərakəndəliyindən istifadə edən Abxaz gürcü hakimləri cənub-şərqə doğru hücumlarını artırdılar. Onlar Bizansın yardımı ilə Cənubi Qafqazın mərkəzi hissəsini ələ keçirməyə çalışdılar. Gürcü hökmdarı III Baqrat Qaxeti ələ keçirdi. Baqratlı sülaləsinin digər qolu isə Van ətrafında möhkəmlənməyə çalışırdı.

X yüzillikdə Saci və Salari dövlətləri baqratların Cənubi Qafqazı tamamilə ələ keçirmək cəhdlərinin qarşısını aldı.

XI yüzilliyin ortalarında Baqrati sülaləsi hakimlərinin Cənubi Qafqazda işğalçılıq siyasətinin qarşısı Oğuz-Səlcuq türklərinin bölgəyə axınları nəticəsində alındı.

III Baqrat

T Baqratlı sülaləsinin işğalçı planlarının puça çıxmasının səbəblərini izah edin.

S Sizcə, Sasani dövlətində və Cənubi Qafqazda feodal münasibətlərin yaranmasının və inkişafının oxşar cəhətləri nə idi?

T Suallar əsasında cümlələri tamamlayın.

1. Parfiya dövləti **nə zaman?** və **nə üçün?** süqut etdi?
2. 457-ci ildə **nə baş verdi?**
3. 484-cü ildə həlledici döyüş **kimlər arasında** baş verdi?
4. Roma və Sasanilər dövləti **hansı?** dini və **nə üçün?** yaymağa çalışırdı?
5. Xəzər xaqanlığını **niyə?** zəiflədi?

T Mətn əsasında cümlələri tamamlayın.

1. Sasanilər _____ dininin tərəfdarları idi.
2. Məzdəkilər hərəkatı nəticəsində I Xosrov _____.
3. Sasanilərin sərhədi _____ idi.
4. Cənubi Qafqazı X yüzillikdə _____ ələ keçirməyə çalışırdı. Bunun qarşısı _____ tərəfindən alındı.

ƏRƏB XİLAFƏTİ

Ərəb xilafəti, İslam dini, Məhəmməd peyğəmbər, “Quran”

Ərəbistan yarımadası Asiya və Afrika qitələrinin qovşağında yerləşir. Yarımadanın cənubunda su və yağış bol olduğundan əhali burada daha çox idi. Cənub bölgələrinin əhalisi, əsasən, əkinçiliklə məşğul olurdu. Yarımadanın şimalındakı və mərkəzindəki səhralarda isə köçəri maldarlar – **bədəvilər** yaşayırdılar.

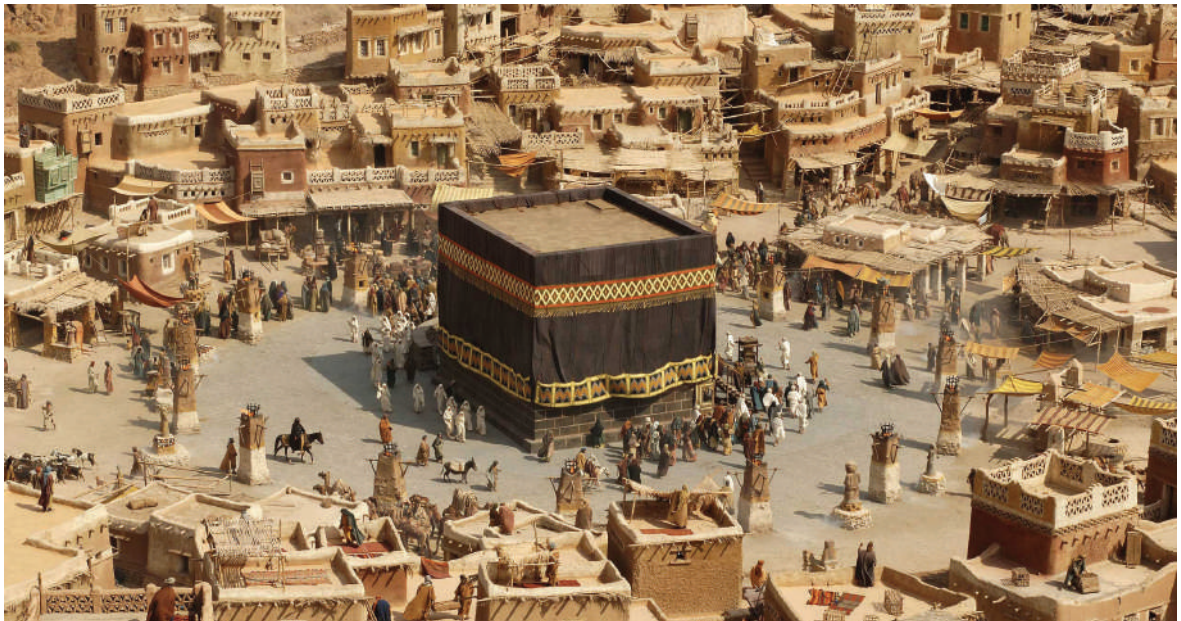

Ərəblər içərisində müxtəlif dinlərin yayılmasının səbəbi nə idi?

Bütperəst ərəblərin ziyarətگاهی olan **Kəbə Məkkə şəhərində yerləşirdi**. Məkkədə xristianlığa, yəhudi dininə və zərdüştiliyə inananlar da var idi.

Ərəblərdə yeni dinin meydana gəlməsi 570-ci ildə Məkkədə anadan olmuş **Məhəmməd peyğəmbərin** adı ilə bağlıdır. 610-cu ildə 40 yaşında olan Məhəmmədə peyğəmbərlik verilmiş və o, yeni dini – **İslamı** təbliğ etməyə başlamışdır. Bu dini qəbul edənlər **müsəlman** adlandırılırdı. Məkkə şəhərinin əyanları tərəfindən

Məkkə orta əsrlərdə

sıxıdırılan Məhəmməd peyğəmbər və onun tərəfdarları **622-ci ildə Yəsribə (Mədinə) köçmüşlər**. Bəzi müsəlman ölkələrində indi də istifadə edilən **Hicri təqvimi bu ildən başlanır**.

Mədinədə müsəlman icmasına rəhbərlik edən Məhəmməd peyğəmbər, əslində, bütün Mədinə şəhərini idarə edirdi. Məkkəlilər Mədinədəki müsəlmanlar üzərinə yürüş etdilər. 624-cü ildə Bədr döyüşündə müsəlmanlar qələbə qazandılar. **Bu qələbədən bir neçə il sonra – 630-cu ildə müsəlmanlar ilk İslam dövlətinin əsasını qoydular**.

Məhəmməd peyğəmbərin möhürü

S Sizcə, yeni din ərəblərin həyatında hansı rol oynadı?

S İslam dövlətinin meydana gəldiyi dövrdə Azərbaycanda siyasi vəziyyət necə idi?

Müsəlman döyüşçülər yürüşdə

İslam dininin müqəddəs kitabı "Qurani-Kərim"dır. "Quran" sözü-
nün mənası "oxumaq" deməkdir. 23 ilə tamamlanmış "Qura-
ni-Kərim" 114 surədən, surələr isə ayələrdən ibarətdir.

İslamı qəbul edən hər bir şəxs aşağıdakı şərtlərə əməl etməlidir:

- ✓ Kəlmeyi-şəhadəti ("Allah təkdir, Məhəmməd Onun elçisidir") bilməli;
- ✓ Namaz qılmalı;
- ✓ Ramazan ayı boyunca oruc tutmalı;
- ✓ Zəkat verməli;
- ✓ İmkan daxilində Məkkədəki Kəbəni ziyarət etməlidir.

Qurani-Kərim

Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra dövləti xəlifələr (*pey-ğəmbərin müavinləri*) idarə etməyə başladılar. Ona görə də Ərəb dövləti **xilafət** adlanırdı.

Ərəbistan yarımadasına hakim olduqdan sonra müsəlmanlar qonşu Bizans və Sasani torpaqlarını fəth etməyə başladılar. Müsəlmanların ədalətli davranışlarını gören əhali çox vaxt müqavimət göstərmirdi.

VIII yüzilliyin əvvəllərində ərəblər Şimali Afrika ölkələrini fəth etdilər. 711-ci ildə **Tariqin** başçılığı ilə müsəlman qoşunları Afrika ilə Avropanı ayıran boğazı keçərək Pireney yarımadasına daxil oldu. Onun şərəfinə həmin boğaz indi Cəbəllütariq boğazı adlanır. Vestgotları darmadağın edən müsəlmanlar İspaniyanı tutub, Frank krallığının üzərinə yürüş etdilər. 732-ci ildə **Puatye döyüşündə** franklara məğlub olan müsəlmanlar Avropanın içərilərinə doğru hərəkətlərini dayandırdılar.

VII-VIII yüzilliklərdə Cənubi Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın bir hissəsinin fəthini başa çatdıran ərəblər şərqdə Çin və Hindistana

Puatye döyüşü

qədər irəlilədilər. Nəticədə Ərəb xilafətinin ərazisi Atlantik okeanından Hindistan və Çinə qədər genişləndi. Xilafətin dövlət dili ərəb dili idi.

Xilafət torpaqları **əmirliklər** adlanan **vilayətlərə** bölünmüşdü. Əsas pul vahidləri qızıl dinar və gümüş dirhəm idi. Əsas vergi olan **xərac** torpaqdan istifadə müqabilində alınırdı. İslamı qəbul etməyən 15 yaşından 60 yaşınadək olan kişilərdən **cizyə** alınır və onlar bunun müqabilində hərbi xidmətdən azad olunurdular.

Çoxsaylı müharibələr, əyalət hakimlərinin güclənməsi, hakimiyyət uğrunda mübarizə və əsarət altına alınmış xalqların üsyanları Xilafəti zəiflətdi. IX yüzillikdə **Misir, Mərkəzi Asiya, Azərbaycan, İran** və **Əfqanıstan** Bağdad xilafətindən ayrıldı. Xilafətin dağılmasında Babəkin başçılığı ilə **Xürrəmilər hərəkatının** da (816–837) böyük rolu oldu.

Xəlifə Mötəsim (833–842) Bizans imperiyasına və Xilafətdəki üsyanlara qarşı mübarizədə türklərdən istifadə edirdi. Nəticədə dövlət işlərində və orduda türklərin rolu getdikcə artırdı. Xəlifələr tədricən türk hərbi başçılarından asılı vəziyyətə düşürdü. Belə hərbcilərdən biri də Azərbaycan **Saci sülaləsinin** əsasını qoyan və Afşin titulu daşıyan Əbu Sac idi.

Xilafət tarixinin dövrləri:

- 1 *Mahəmməd peyğəmbər və ondan sonra gələn 4 xəlifənin – Əbu Bəkir, Ömər, Osman və Əlinin dövrü (630-661).* Bu dövrdə paytaxtı Mədinə şəhəri olan Ərəb dövləti yeni yaranır və inkişaf edirdi.
- 2 *Əməvilər sülaləsinin hakimiyyəti (661–750) dövrü.* Bu dövrdə paytaxt **Dəməşq (Şam)** şəhəri idi.
- 3 *Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti (750–1258) dövrü.* 762-ci ildə **Bağdad** şəhərinin əsası qoyulmuş və paytaxt Dəməşqdən Bağdada köçürülmüşdü. Ona görə Abbasi sülaləsinin idarəçiliyi dövrü **Bağdad xilafəti** də adlandırılır.

T Ərəb dövlətinin tarixinin dövrlərə bölünməsinin səbəbini izah edin.

Xilafətdə torpaq sahibliyinin formaları:

- 1 **dövlət** torpaqları
- 2 irsən keçən **mülk** torpaqları
- 3 xidmət qarşılığında verilən və irsən keçməyən **iqta** torpaqları
- 4 müsəlman dini idarələrinə mənsub olan **vəqf** torpaqları
- 5 **icma** torpaqları

Ərəb xilafətini imperiya adlandırmaq olarmı?

Xilafət nə üçün Bizans imperiyasına qarşı mübarizədə türklərdən istifadə edirdi?

“Bizlər sizin zənn etdiyiniz kimi dürüst bir xalq deyildik. Əziz və cəlil (uca – red.) Allah bizləri Həzrəti Məhəmmədin vasitəsilə hidayətə (doğru yola – red.) çatdırdı, İslam dini ilə şərafələndik...”

Tüflə (Tiflisdəki müsəlman icmasının başçısı) həm də bizə sizin dostluq və sülh içində yaşamaq istədiyinizi söylədi. Mən və mənim yanımdakı möminlər bu anlaşmanı çox istəyirdik. İndi mən sizə Əbdürrəhman ibn Cəz əs-Süləmini göndərirəm. O bizim içimizdə Allahın elmini ən yaxşı bilən və “Quran-i Kərim”i ən yaxşı oxuyandır. Tüflə ilə sizə “aman” (müqavilə) göndərirəm. Əgər qəbul etsəniz, o bu müqaviləni sizə verəcəkdir. Əgər bundan çəkinərsinizsə, o zaman sizinlə eyni şərtlərlə müharibə edəcəyik. Şübhəsiz, Allah xain və qorxaqları sevmir”.

Müsəlman sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmənin 644-cü ildə Tiflis əhalisinə göndərdiyi məktubdan

FRANK DÖVLƏTİ

BİZANS

ARALIQ DƏNİZİ

ƏRƏB XİLAFƏTİ VII-IX YÜZİLLİKLƏRDƏ

- Məhəmməd peyğəmbərin dövründə genişlənmə (630–632)
- İlk xəlifələr dövründə genişlənmə (632–661)
- Əməvi sülaləsi dövründə genişlənmə (661–750)

Ərəb xilafətinin yaranması və inkişafı nəticəsində baş verən dəyişiklikləri xəritə əsasında müəyyən edin.

SAMANI, OĞUZ, QARAXANLI, QƏZNƏLİ DÖVLƏTLƏRİ

Samani, Oğuz, Qaraxanlı, Böyük xan, Əfrasiyab, Sultan Mahmud,
Qəznə, Dəndənəkan

Mərkəzi Asiyada VIII yüzilliyin II yarısında baş vermiş xalq hərəkatı xilafətin dayaqlarına zərbə vurdu. Bu hadisələr türk əsilli yerli feodalların dövlət idarəsində fəal iştirakına səbəb oldu.

Üsyanların yatırılmasında xidmətləri olan Samani nəslinin nümayəndələri Mərkəzi Asiyada xilafətin canişinləri təyin olundular.

Samanilər sülaləsinin banisi Saman Xudat olmuşdur. Onun varisləri 875-ci ildə mərkəzi Buxara şəhəri olan Samani dövlətinin əsasını qoydular.

X yüzilliyin I yarısında Samani dövləti özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Dövlətin torpaqları Xorasan da daxil olmaqla, bütün Mavə rənnəhri və Şimal-şərqi İrani əhatə edirdi. Bu dövrdə ölkədə əkinçilik inkişaf etmiş, çəltik, üzüm, ipək və pambıq istehsalı artmışdı.

Samanilərin pul vahidi

Samani dövləti

Şəhərlərin inkişafında sənətkarlıq və ticarət mühüm rol oynayırdı. Paytaxtla yanaşı, Səmərqənd, Mərv, Nişapur və Herat kimi şəhərlər də yüksəliş dövrünü yaşayırdı. Samani tacirləri Şərqi Avropa və Bizansdan tutmuş Çinə qədər bir çox ölkələrlə ticarət əlaqələri saxlayırdılar.

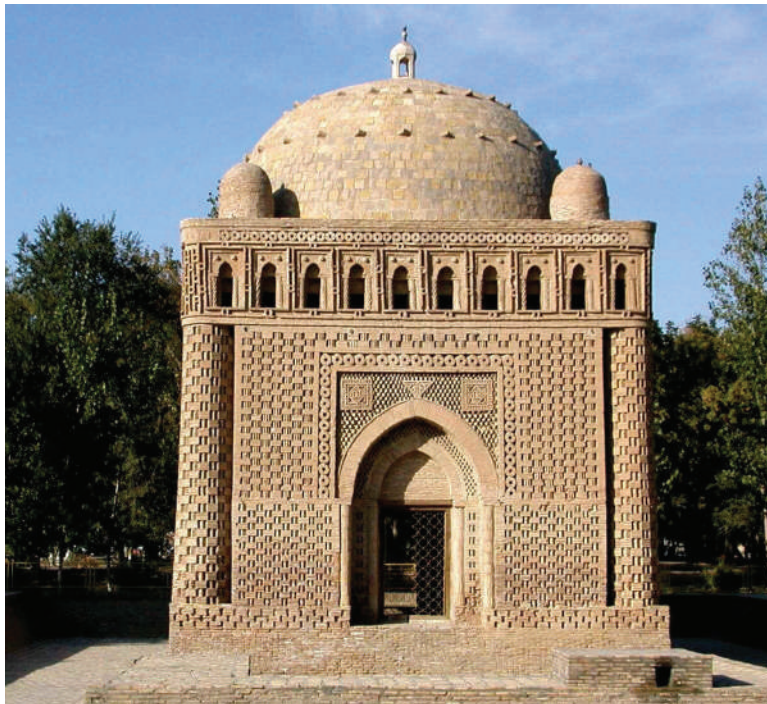
Samanilər həm də İslam dininin Mərkəzi Asiyada yayılması və möhkəmlənməsində böyük rol oynamışdılar.

Dövlət əhalisinin xeyli hissəsi türklər idi. Ona görə də idarəçilikdə türk əyan və sərkərdələri üstünlük təşkil edirdi.

İri feodalların müstəqilləşməsi mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə səbəb oldu. Bundan istifadə edən qaraxanlılar Samani dövlətinə yürüşlər təşkil etməyə başladı. 999-cu ildə Buxara tutuldu və Samani dövləti süqut etdi.

Samani dövlətini xilafətin parçalanması nəticəsində yaranan dövlətlərdən hesab etmək olarmı?

Samani dövlətinin süqutunun səbəblərini müəyyən edin.

Buxarada Samani hökmdarına aid məqbərə

Oğuz dövləti

* Oğuz

boy, qəbilə və ya tayfa mənalarnı verən "ox" sözünün cəmlik bildirən "uz" sözü ilə birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Oğuz* adına ilk dəfə **Orxon-Yenisey abidələrində** rast gəlinir. Bu ad ərəbdilli mənbələrdə "quz", slavyan mənbələrində isə "türk" şəklində işlənmişdir. "**Boz ox**" və "**Üç ox**" qollarına ayrılan oğuzlar **24 boydan** ibarət olmuşdur.

Oğuzların böyük hissəsi I və II Göytürk xaqanlıqlarının hakimiyyəti altında olmuşdur. II Göytürk xaqanlığının dağılmasından sonra oğuzlar Uyğur dövlətinin hakimiyyəti altına düşdü.

Mərkəzi Asiyada Seyhun çayı ilə Xəzər dənizi arasında yerləşən boylar birləşərək **950-ci ildə Oğuz dövlətinin əsasını qoydu**. Mənbələrdə Oğuz *Yabqu* kimi də tanınan bu dövlətin paytaxtı Yenikənd şəhəri olmuşdur.

Oğuzlar yürüşdə

Dövlətə **yabqu** adlanan hökmdar başçılıq edirdi. Yabqudan sonra ölkədə ikinci şəxs sayılan ordu başçısı **subaşı** adını daşıyırdı.

Hökmdarın yanında məşvərətçi orqan olan **divan** fəaliyyət göstərirdi.

Əvvəllər Göy tanrıya sitayiş edən oğuzlar X yüzilliyin ortalarında İslam dinini qəbul etdilər. İslam və türk mədəniyyətlərini özündə birləşdirən oğuzlar bölgədə yeni dinin möhkəmlənməsində böyük rol oynadılar.

Dövlətdə feodalların bir-biri ilə mübarizəsi, hakimiyyət uğrunda çəkişmələr yadelli basqınlara səbəb oldu. Qıpçaqların fasiləsiz hücumları nəticəsində 1000-ci ildə Oğuz dövləti dağıldı. Dövlətin süqutundan sonra Oğuz tayfalarının bir hissəsi Qara dənizin şimalına, oradan da Balkan yarımadasına yayıldı.

Oğuz dövlətinin süqutuna hansı amillər təsir etdi?

Şəkil əsasında mətn hazırlayın.

- ✓ Şəkli ümumi təsvir edin.
- ✓ Yaşayış yerini təsvir edin.
- ✓ Oğuzların məskəni ətrafında çevrilmiş arabalar, dairəvi çəpərlər və qüllənin təyinatını müəyyən edin.

Oğuzlara aid yaşayış məskəni

Qaraxanlı dövlətinin əsas rəqibi Samani dövləti idi. Qaraxanlılar Qəznəlilərlə ittifaqda Samani dövlətinin ərazilərini bölüşdürdülər.

Qaraxanlı dövlətinin ərazisində bu gün mövcud olan dövlətlər hansılardır?

Beləliklə, Qaraxanlı dövlətinin sərhədləri Balxaş gölündən Hindiquş və Qaraqorum dağlarına qədər geniş əraziləri əhatə etdi.

Qaraxanlı dövlətində şəhərlər ticarət yolları üzərində yerləşdiyi üçün inkişaf edirdi. Paytaxt şəhərlər olmuş Kaşğar, Balasaqun, Uzgenlə yanaşı, Səmərqənd, Buxara, Ürgənc və Termez şəhərləri də əsas ticarət mərkəzləri kimi məşhurlaşmışdı.

1042-ci ildə Qaraxanlı dövləti Şərqi və Qərbi Qaraxanlı dövlətlərinə parçalandı. XIII yüzilliyin əvvəllərində Şərqi Qaraxanlı qaraki-taylar, Qərbi Qaraxanlı isə Xarəzmşahlar tərəfindən süquta uğradıldı.

Araşdırma apararaq cədvəli tamamlayın.

Qaraxanlı dövləti	
inkişaf səbəbləri	tənəzzül səbəbləri

Qəznəli dövləti

* Qulam

ərəbcə qul, kölə anlamını ifadə edir. Bəzi Şərqi dövlətlərində pulla alınıb orduda hərbi xidmət edənlərə deyilirdi.

Sultan Mahmud Qəznəli

Sizcə, Qəznəli dövlətinin zəifləməsinə nə səbəb ola bilərdi?

Samani dövlətinin ən güclü dövründə İslam dininin yayıldığı ərazilərdə türk tayfaları məskunlaşmışdı. Onların böyük hissəsi Abbasi xəlifələrinin, vilayət hakimlərinin yanında **qulam*** kimi qulluğa qəbul olunurdu. Samani ordularında da türk əsilli qulamların xidmətlərindən istifadə olunurdu.

Samani dövlətində baş verən daxili çəkişmələr dövləti zəiflətdi. Bundan istifadə edən türk qulamı Alptəkin tabeliyində olan türk əsilli əsgərlərlə Əfqanıstanda yerləşən Qəznə şəhərinə getdi və burada möhkəmləndi.

Beləliklə, 962-ci ildə burada yeni dövlətin – Qəznəli dövlətinin əsası qoyuldu.

Qəznəli dövlətinin qurulması ilə Əfqanıstana türk axınları daha da gücləndi.

Mahmud Qəznəlinin (998–1030) hakimiyyəti illərində Qəznəli dövləti ən qüdrətli dövrünü yaşayırdı. O, qaraxanlılarla birlikdə Samani dövlətini varlığına son qoydu. Samanilərin ərazisi bu iki dövlət arasında bölüşdürüldü: **Xorasan, Xarəzm, Sistan** və **Əfqanıstan** Qəznəli dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

Mahmud Qəznəli bundan sonra diqqətini Hindistana yönəltdi. O, dəfələrlə Hindistana yürüşlər təşkil etmiş, Hindistanın şimal və şimal-qərbində olan məhsuldar torpaqları Qəznəli dövlətinə birləşdirmişdi.

Hindistanın zəngin sərvətlərinə sahib olan Qəznəli dövləti iqtisadi baxımdan gücləndi. Hindistana uğurlu səfərlərinə görə **Abbasi xəlifəsi** Mahmud Qəznəliyə **sultan titulu verdi. Beləliklə, Mahmud sultan titulu alan ilk türk hökmdarı oldu.** Sultan Mahmud hakimiyyətini Rey, Həmədan və İsfahan şəhərləri daxil olmaqla Qərbi İrana qədər yaydı.

Sultan Mahmudun ölümündən sonra başlanan çəkişmələr Qəznəli dövlətini zəiflətdi. **1040-cı ildə Dəndənəkan döyüşündə** səlcuqlar qəznəlilərin ordusuna qalib gəldi. Bu məğlubiyyət Qəznəli dövlətini sarsıtdı.

XII yüzilliyin ikinci yarısında qəznəlilərin türk əsilli Qurlu tayfaları ilə münasibətləri kəskinləşdi. Qəznəyə hücum edən qurlular şəhəri yandırdılar. Qəznəli hökmdarı paytaxtı Lahora köçürməyə məcbur oldu. Bundan sonra onların əlində yalnız Şimal-qərbi Hindistan torpaqları qalmışdı. Lakin qurlular **1187-ci ildə Qəznəli dövlətinin varlığına son qoydu.**

Qəznəli dövləti necə yarandı?

Sultan Mahmud Qəznəli-nin dövlətin güclənmə-sində rolu nə idi?

Sultan Mahmud Qəznəli ilə Ağ Hun hökmdarı Mihraqul arasında oxşar xüsusi-yətləri müəyyən edin.

Mahmud Qəznəliyə sultan titulu veril-məsinin səbəbi nə idi?

Qəznəli dövlətinin tənəzzül səbəblərini araşdırın.

Orta əsr Qəznə şəhərindən görüntü

8

FRANK DÖVLƏTİ

German tayfaları, barbarlar, Frank dövləti, Hlodviq, Qalliya, Böyük Karl, Verden müqaviləsi, feodal dağılıqlığı

Romalılar qərbdə Reyn, şərqdə Visla çayı, şimalda Baltik dənizi sahillərindən cənubda Dunay çayına qədər ərazilərdə məskunlaşan müxtəlif tayfaları "germanlar" adlandırırdılar. Germanların yaşadığı ərazinin çox hissəsi meşələrlə örtülü idi. Bu səbəbdən I yüzilliyin əvvəllərində onlar ovçuluq və maldarlıqla məşğul olur, hətə də ibtidai cəmiyyət halında yaşayırdılar.

T Romanın germanları tabe etmək cəhdlərinin uğursuz olmasının səbəblərini müəyyən edin.

Germanlar Roma imperiyasının sərhəd ərazilərinə tez-tez basqınlar edirdilər. Bu basqınların qarşısını almaq istəyən Roma germanlar üzərinə yürüşlər təşkil etdi. I yüzillikdə Romanın **germanları** tabe etmək cəhdləri uğursuz oldu.

Germanları tabe etməyi çətin və səmərəsiz sayan Roma yürüşlərini dayandırdı. Bütün Reyn çayı boyunca müdafiə istehkamları yaratdı, bu yolla tayfaların hücumlarından qorunmağa çalışdı.

"Reyn sahilində germanlarla romalılar arasında döyüş". Rəssam Fridrix Tüşaus

Germanlarda ən mühüm məsələlər (tayfa başçısının seçilməsi, sülh və müharibə, cinayət işləri) xalq yığıncağında həll edilirdi.

Hunlardan qaçan german tayfaları Qərbi Roma imperiyasının bir sıra ərazilərini işğal etdi. İmperiyanın tənəzzülü və süqutu dövründə onlar burada məskunlaşıb öz dövlətlərini yaratmağa başladılar.

Qot tayfaları İtaliya və İspaniyada, anql və sakslar Britaniyada, vandallar Afrikada, franklar isə Qalliyada (müasir Fransa) məskunlaşdı.

Bu tayfaların yaratdığı dövlətlər barbar (yadelli, vəhşi) krallıqlar adlanır. German tayfalarının Qərbi Roma imperiyasının ərazilərinə sahib olması antik mədəniyyətin (Roma-yunan) çöküşünə səbəb oldu.

Elm və təhsil tənəzzülə uğradı, elmi və texniki nailiyyətlərinin bir qismi məhv edildi, şəhərlər dağıdıldı, bəziləri tamamilə yox oldu. **Avropa tarixində Roma dövrü başa çatdı, onun yerində german-alman mərhələsi başladı.** German tayfaları bir sıra Avropa xalqlarının formalaşmasına təsir göstərdi.

Sizcə, nə üçün German tayfalarının yaratdıqları dövlətlər barbar krallıqlar adlanırdı?

Sizcə, german tayfalarının hücumu niyə qədim Roma mədəniyyətinin tənəzzülünə səbəb oldu?

German qoşunları Reyn çayını keçərkən

Frank dövlətinin yaranması

Qərbi Roma imperiyasının ərazilərində meydana gələn dövlətlər arasında ən güclü və uzunömürlü dövlət Frank krallığı oldu.

Hlodviq

Krallıq yaranana qədər frank tayfaları iki qola ayrılırdı. Hər bir qola özünü hökmdar adlandıran hərbi başçılar rəhbərlik edirdi.

V yüzilliyin sonlarında frank tayfaları birləşərək Qalliya istiqamətində yürüşə başladı. Frank tayfalarının ittifaqına **Hlodviq** başçılıq edirdi. Qərbi Roma imperiyasının süqutundan sonra Qalliyanı keçmiş Roma canişini idarə edirdi.

486-cı ildə **Suasson** şəhəri yaxınlığında döyüş baş verdi. Franklar özünü hökmdar elan etmiş keçmiş Roma canişininin qüvvələrini məğlub etdilər. Hlodviq Qalliyanın bir hissəsini ələ keçirdi. Bir neçə ildən sonra Hlodviq Qalliyaya yürüşdə ona kömək etmiş digər tayfa başçılarını aradan qaldırdı, özünü Frank dövlətinin kralı elan etdi. Beləliklə, Frank dövləti meydana gəldi.

Frank dövləti necə yarandı?

Qallıyanın işğalı frankların təsərrüfat həyatında da dəyişikliklər yaratdı. Onlar kənd təsərrüfatında romalıların təcrübəsinə əsaslandılar. Qullar qalsa da, əksər işlərdə azad insanlar çalışırdılar. Əvvəl franklar torpaqdan birlikdə – icmalılıqla istifadə edirdilər. Sonradan torpaqlar ailələr arasında bölündü və qonşuluq icması yaranmağa başladı.

Hlodviq xristianlığı qəbul etdi. Bununla o, ruhanilərin və yerli əhəlinin rəğbətini qazanaraq Qallıya üzərində hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Bu, Roma-german mədəni birliyinin yaranmasına şərait yaratdı. Roma-german birliyi isə gələcəkdə fransız xalqının formalaşmasına təkan verdi.

Hlodviqin hakimiyyəti dövründə Frank dövlətinin ilk **qanunlar toplusu** yaradıldı. "**Salik qanunları**" adı ilə məşhurlaşan bu sənəd qədim frank adət-ənənələri və Roma hüququ əsasında tərtib olunmuşdu.

Qanunlar IX yüzillikdə də qüvvədə qalırdı.

Frankların qanunlar toplusu VI yüzilliyin əvvəllərində, Kral Hlodviqin dövründə latın dilində tərtib edilmişdir. Burada, əsasən, qayda və qanunların pozulmasına görə cərimələr, həmçinin ailə, vərəsəlik, əşya və mülkiyyətə dair hüquqi məsələlər öz əksini tapırdı.

Frank qanunlarından:

- ✓ Əgər qul azad adamı öldürərsə, onun sahibi 200 solid* cərimə ödəməli və qulu həmin ailəyə verməlidir.
- ✓ Əgər kimsə öküz və ya bahalı inək oğurlayarsa, 35 solid cərimə ödəməlidir. Kral öküzünü oğurlayarsa, 90 solid cərimə ödəməlidir.
- ✓ Əgər bir nəfər azad kişini təhqir edərsə, 3 solid cərimə ödəməlidir.
- ✓ Əgər kimsə azad qadının şərəfini təhqir edərsə, 45 solid cərimə ödəməlidir.

* Solid

Roma və Bizansda çəkisi 4,5 q olan qızıl pul vahididir.

Qallıyanın kimin başçılığı ilə və hansı dövrdə Roma dövlətinə birləşdirildiyini araşdırın.

Romanı qarət edən vandallar

Qanunlar toplusunun qəbul edilməsinin əhəmiyyəti nə idi?

Sizcə, frank qanunları qadınların şərəfini nə üçün qoruyurdu?

Böyük Karl

Böyük
Karl

Sizcə, kəndlilərin ordudan uzaqlaşdırılması nə ilə nəticələnə bilərdi?

Roma papasının Böyük Karlın başına imperator tacını qoyması

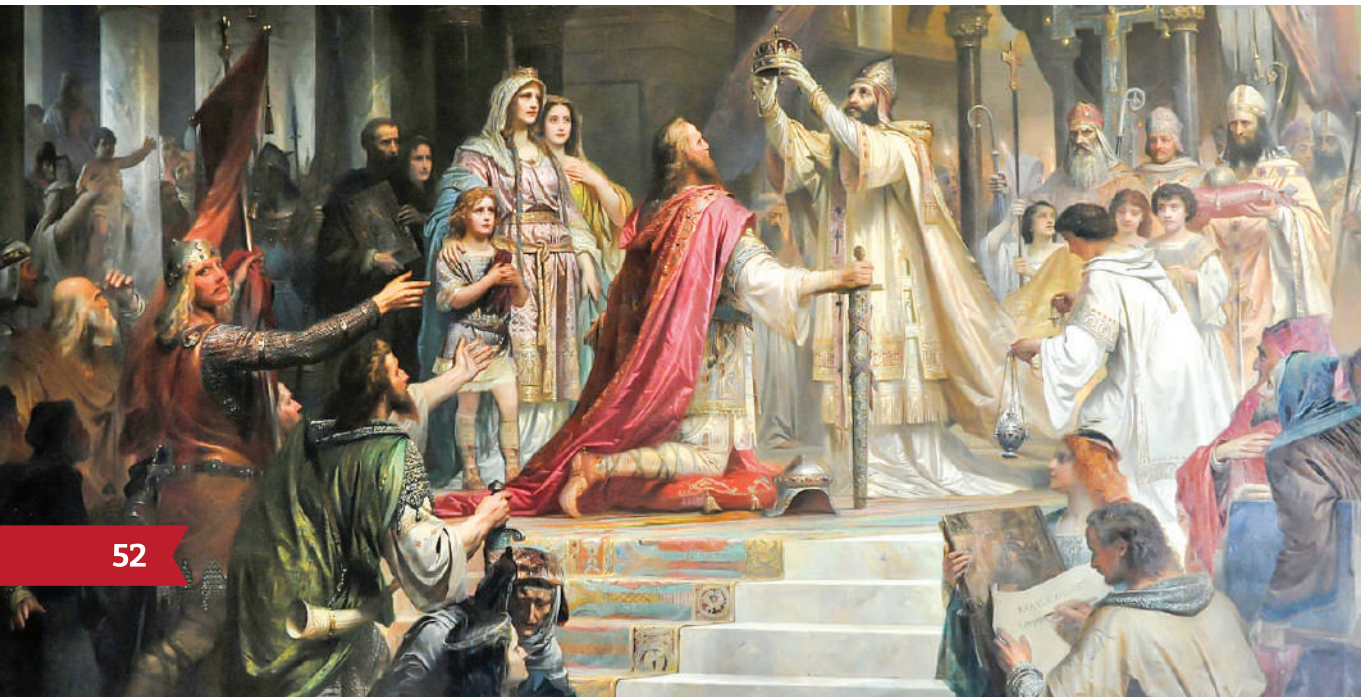
Frank dövlətinin ən qüdrətli dövrü **Böyük Karlın** (768–814) hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Karl dövləti xarici təhlükədən qorumaq üçün güclü süvari ordu yaradaraq yürürlərə başladı. Müsəlmanlarla gərgin döyüşlərdən sonra o, Pireney yarımadasının şimalında bir vilayəti ələ keçirdi.

Karlın döyüşkən və çoxsaylı saks tayfaları ilə apardığı müharibə 30 il davam etdi. Yalnız saks əyanlarına böyük torpaq sahələri bağışlamaqla Karl onları öz tərəfinə çəkdi və saksları tabe edə bildi. Karlın Avar xaqanlığına qarşı apardığı müharibə xüsusi amansızlığı ilə fərqlənirdi.

İtaliyanın şimalında məskən salan german tayfalarından biri Roma papasını təhdid edirdi. Karl onları məğlub edib, bu təhlükəni aradan qaldırdı, İtaliyanın şimalını tutdu. **Papa** minnətdarlığını bildirmək üçün **800-cü ildə Karlı** Romaya dəvət etdi. Təntənəli mərasimdə Papa onun başına qızıl tac qoyaraq **imperator elan etdi**.

Bizans imperiyası və Ərəb xilafəti ilə diplomatik əlaqələr yaradan Karl ordu toplanmasında dəyişiklik etdi. VIII yüzillikdən frank ordusu, əsasən, süvarilərdən təşkil olunmuşdu. Kəndlilərin çox hissəsi at və silah ala bilmədiyi və at belində döyüşməyi bacarmadığı üçün ordudan uzaqlaşdırılmışdı.

Karl işğal etdiyi torpaqların bir hissəsini qohumları və frank əyanlarına payladı. Əyanlar bu torpaqlarda yaşayan əhalidən yığdıqları vergilər hesabına özlərinə və dəstələrində olan döyüşçülərə at, silah-sursat almalı idilər. Karlın vaxtında şərti olaraq verilən bu torpaqlar sonradan irsən keçən daimi mülklərə çevrilməyə başladı. İmperatorun bu tədbiri gələcək imperiyanın taleyinə mənfi təsir göstərdi. Onun vəfatından sonra varisləri arasında hakimiyyət üstündə başlanan mübarizə dövləti zəiflətdi. Nəhayət, **843-cü ildə Verden şəhərində Karlın üç nəvəsi öz aralarında müqavilə bağlayaraq imperiyanı böldü**.

Avropa IX–XI yüzilliklərdə

İmperiyanın parçalanması nəticəsində sonralar **Fransa, Almaniya** və **İtaliya** krallıqları yarandı. Bu bölünmə Qərbi Avropada iki yüzillikdən çox (IX–XI) **davam edən feodal dağıntılığının səbəb oldu**. Bu dövlətlərin hər biri iri feodal mülklərinə, onlar isə daha kiçik feodal mülklərə bölündü. Hər bir iri feodal öz ərazisində müstəqil fəaliyyət göstərirdi: öz pulunu kəndirir, qanun çıxarır, məhkəməyə başçılıq edir, istədiyi kimi vergi qoyur və onu artırabilirdi.

Sizcə, feodal dağıntılığının hansı mənfi nəticələri var?

Feodal dağıntılığından ən çox ziyan çəkən kəndlilər idi. Feodal ara müharibələri zamanı kəndlər talan edilir, kəndlilər isə öldürülürdü. Həmçinin vergini ödəyə bilməyənlər torpağını itirir və feodallardan asılı vəziyyətə düşürdü. Bu, kəndlilərin təhkimli* vəziyyətinə düşməsi ilə nəticələndi. Beləliklə, IX–XI yüzilliklərdə Qərbi Avropada feodal münasibətlərinin formalaşması başa çatdı.

Verden müqaviləsi ilə yaranmış Qərbi Frank krallığında 987-ci ildə **Kapetinglər sülaləsi** hakimiyyətə gəlmişdi. Bu sülalənin feodal mülkü Paris və Orlean şəhərlərini də əhatə edən İl de Frans vilayəti idi. Ona görə də krallıq sonralar **Fransa** adlandı.

Şərqi Frank krallığı isə sonralar **Almaniya krallığı** adlandı. X yüzillikdə iri feodal mülklərinin – hersoqluqların birləşməsi nəticəsində vahid Almaniya krallığı yarandı. Almaniya kralı **I Otto** İtaliyanın şimal hissəsini öz hakimiyyəti altına aldıqdan sonra yerli feodallarla mübarizə apararaq Papanın çağırışı ilə **962-ci ildə Romaya** gəldi. **O, burada papa tərəfindən imperator elan edildi.** Bununla da sonralar **Müqəddəs Roma imperiyası** adlanan dövlətin əsası qoyuldu.

İtaliya siyasi dağıntılıq* vəziyyətində idi. Roma imperiyası dövründən qalan şəhərlər bərpa olunduqdan sonra yenidən inkişaf edərək sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinə çevrildi. **IX–X yüzilliklərdə bu şəhərlərdən Genuya, Venesiya, Piza, Florensiya özünüidarə hüququ alaraq müstəqil şəhər-respublikalara çevrildi.**

* Təhkimli kəndli

feodaldan torpağa görə və şəxsən asılılığı olan kəndlidir.

* Siyasi dağıntılıq

hər hansı bir ölkədə müxtəlif dövlətlərin mövcud olmasıdır.

9

BİZANS. SLAVYANLAR

Bizans, "Qızıl körpü", Slavyanlar, Kiyev knyazlığı

Bizans imperiyası (Şərqi Roma) Qədim Roma imperiyasının parçalanması nəticəsində yaranmışdı. Xalqların böyük köçü zamanı Bizans dövləti ərazisinin bir hissəsini itirsə də, varlığını qoruyub saxlaya bildi. İmperiyanın əhalisinin çox hissəsini yunanlar təşkil etdiyindən yunan dili dövlət dilinə çevrildi.

Dövlətin başçısı imperator idi. O, qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. Xarici dövlətlərlə əlaqələr quran imperator qanunlar verir, ali hakim rolunu oynayır və orduya rəhbərlik edirdi.

VII yüzillikdə ərəblərin hücumları nəticəsində Bizans Afrikada və Asiyadakı müllərinin çoxunu itirdi. Zəifləyən dövlətin əlində Kiçik Asiya, Balkan yarımadasının cənubu və İtaliyada bəzi əyalətlər qaldı.

XI yüzillikdə Səlcuq türklərinin qərbə axınları ilə Bizans Kiçik Asiyadakı bir çox müllərini də itirdi.

Səlcuq hücumlarının qarşısını ala bilməyən Bizans kömək üçün Roma papasına müraciət etdi. Papa xristianları müsəlmanlara qarşı **xaç yürüşünə** çağırdı. Xaç yürüşləri Bizans üzərinə səlcuqların təzyiqini azaltsa da, onu xilas etmədi.

Kiçik Asiya yarımadasında yaranmış Osmanlı dövləti 1453-cü ildə Bizans dövlətinin varlığına son qoydu.

Bizans nə üçün Səlcuq hücumlarının qarşısını ala bilmirdi?

Bizans pulu

"Deyirlər, təkcə bu şəhərin bazar və dükanlarının icarəyə verilməsindən, quru və dəniz yolu ilə şəhərə gələn tacirlərdən alınan vergilərdən əldə edilən gəlir gündəlik 20 000 qızıl pula çatır. Bu ölkənin sakinləri olan yunanlar qızıl və mirvari ilə çox zəngindirler. Onlar knyaz övladları kimi qızilla işlənmiş bahalı ipək parçalarda at belində gəzirlər".

Konstantinopol haqqında XII yüzillikdə yaşamış səyyahın gündəliyindən

“Şəhərlər ölkəsi”

Ölkənin əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi ticarətin inkişafına şərait yaradırdı. Şərqdən Qərbə, Afrikadan Avropaya gedən ticarət yolları Bizans ərazisindən keçirdi. Ölkənin paytaxtı Konstantinopol bu ticarət yollarının, eləcə də Aralıq dənizindən Qara dənizə keçən yolların kəsişməsində yerləşirdi. Çindən Avropaya gedən Böyük İpək yolu da Bizans ərazisindən keçirdi.

Bizans qızıl pulundan bir çox Afrika, Avropa və Asiya ölkələrində istifadə olunurdu. Ticarətin qızğın inkişafı ölkədə sənətkarlığın inkişafına da şərait yaradırdı. Erkən Orta əsrlərdə Bizans özünün zərgərlik məmulatları, silah, şüşə, ipək və müxtəlif ağac, sümükişləmə məmulatları ilə şöhrət qazanmışdı. Ticarətin və sənətkarlığın inkişafı şəhərlərin çiçəklənməsinə səbəb olurdu. Bizans ərazisində 1000-dən çox şəhər olduğuna görə onu “şəhərlər ölkəsi” adlandırırdılar. Ən böyük şəhəri “Qızıl körpü” adlandırılan Konstantinopol idi.

Konstantinopolun “Qızıl körpü” adlandırılmasının səbəblərini izah edin.

Antioxiya şəhəri

Bizans imperiyası XI yüzillikdə

BİZANS
İMPERİYASI

QARA DƏNİZ

Konstantinopol

ARALIQ DƏNİZİ

*Bizans
döyüşçüsü*

S

Xatırlayın, Roma imperiyası parçalandığı dövrdə Şərqi Roma (Bizans) imperiyasına hansı ərazilər daxil idi?

Slavyanların Bizans ətrafında məskunlaşması

Xalqların böyük köçündə iştirak edənlərdən biri də **slavyan** tayfaları idi. VI yüzilliyə qədər slavyanlar Qərbdə Elba çayından Şərqdə Volqanın yuxarı axarlarına qədər olan böyük bir ərazidə məskunlaşdılar. Başlıca məşğuliyyəti əkinçilik olan slavyanlar məhsuldar torpaq axtarışında idilər. Tezliklə onların bir hissəsi Dunay çayı hövzəsinə, oradan da Bizans torpaqlarına – Balkan yarımadasının şimalına köç etməyə başladı. Onlar burada məskunlaşaraq Bizans təbəəliyini qəbul edib vergi verməyə başladılar. Erkən orta əsrlərin sonlarında slavyan tayfalarının parçalanması başa çatdı. Parçalanma nəticəsində slavyanlar Şərq, Qərb və Cənub slavyanlarına bölündü.

Yaşayış yerini dəyişib başqa ərazilərə köçən slavyanları *köçəri* adlandırmaq olarmı?

Kiyev Rusu

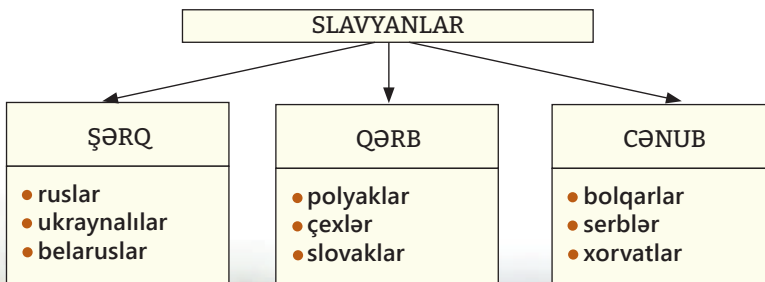
IX yüzillikdə Şərq slavyanlarının ilk dövləti Kiyev knyazlığı yarandı. Natural təsərrüfatın hakim olduğu bu dövlət daxilən möhkəm olmadığı üçün parçalandı. XIII yüzilliyin əvvəllərində dağınıq rus knyazlıqları monqol hücumuna məruz qaldı. Monqollardan asılı vəziyyətə düşən rus knyazlıqları Qızıl Ordu dövlətinə vergi verməyə başladı.

Sizcə, monqolların rus torpaqlarını asanlıqla ələ keçirməsinin səbəbləri nə idi?

Hazırda dünyada hansı slavyan dövlətlərinin olduğunu araşdırın.

Slavyanlar

10

MƏDƏNİYYƏT

Göytürk yazıları, mədrəsə, İbn Sina, xəttatlıq, Müqəddəs Sofiya məbədi, “Karolinq” oyanışı

Türk xalqlarının islamaqədərki mədəniyyətində yazının özünəməxsus yeri vardır. Qədim türk əlifbası 34 samit və 4 sait olmaqla 38 hərfdən ibarət idi. Kitabələrdəki mətnlər sağdan sola və yuxarıdan aşağıya yazılırdı.

Orxon-Yenisey abidələri türk xalqlarına məxsus mühüm yazılı mənbələrdir. V–VIII yüzilliklərə aid abidələr türk xalqlarının yüksək mədəni nümunələr yaratdığını sübut edir. Bunların ən əhəmiyyətliləri Göytürk yazılarıdır.

İslamaqədərki dövrdə türk xalqları Göy Tanrı dininə inanırdı. Orxon-Yenisey abidələrində türkün Tanrı övladı olması və Tanrı himayəsində yaşaması inancı öz əksini tapmışdı.

Qədim türklər memarlıq və incəsənətin də inkişafına öz töhfələrini vermişlər. Onlar şəhərlər salmış, öz xaqanlarının şərəfinə heykəllər ucaltmış və yaşayış tərzlərini əks etdirən rəsmlər çəkmişlər.

T Orxon-Yenisey abidələrinə dair əlavə məlumat toplayın.

Orxon-Yenisey əlifbası

İslam mədəniyyəti

Xilafət dövründə vahid İslam mədəniyyətinin formalaşması nəticəsində müsəlman ölkələri dünyanın ən qabaqcıl dövlətləri hesab olunurdu. Geniş əraziləri əhatə edən xilafətdə təsərrüfatın inkişafı, böyük şəhərlərin olması və İslam dininin yayılması mədəniyyətin inkişafına təkan verdi. İslam dininin yayıldığı ərazilərdə ərəb dili elm və ədəbiyyat dilinə çevrildi. Dövlət işləri ərəb dilində aparılır, məscidlərin yanında fəaliyyət göstərən məktəblərdə müqəddəs "Qurani-Kərim" və ərəb dili öyrədilirdi. Dini ayinlər də bu dildə icra edilirdi. Məktəbi bitirənlər təhsillərini mədrəsələrdə davam etdirirdi. Alimlərin dərs dediyi mədrəsələrdə dini biliklərlə yanaşı, riyaziyyat, astronomiya və təbabətə aid elmi biliklər də verilirdi. Mədrəsələrin zəngin kitabxanaları var idi.

Mədrəsələrdə Qədim Avropa və Şərq xalqlarının mədəniyyəti öyrənilir, müxtəlif dillərdə olan elmi və ədəbi əsərlər ərəb dilinə tərcümə olunurdu. Kitablər əl ilə yazılır, üzü köçürülərək yayılırdı.

Sonralar bu mədrəsələrin nümunəsində Avropada ali məktəblər yaradılacaqdı.

Təhsilin inkişafı nəticəsində elmi biliklər sürətlə yayılırdı. Xilafətdə elmin bir çox sahələri inkişaf edirdi. Sənətkarlıq və ticarətin inkişafı da buna təsir göstərirdi. ***Hind rəqəmlərindən istifadə edən ərəblər cəbr elminin əsasını qoydular.***

T İslam mədəniyyətinin formalaşmasında ərəb dilinin rolunu izah edin.

Müqəddəs "Qurani-Kərim"-dən nümunələr

Fārabi

Aristotelin əsərlərinin izahını verdiyinə görə böyük alim **Fārabini** "ikinci müəllim" adlandırırdılar. Fərabi də Aristotel kimi elmi biliklərin təsnifatını vermişdir.

Xarəzmdə yaşamış **Əbu Reyhan əl-Biruni** müxtəlif elm sahələri ilə məşğul olmuş, Şərqdə diametri təqribən 5 metrə yaxın olan **ilk qlobusu** düzəltmişdi. **O, Yerin Günəş ətrafında fırlanması fikrini irəli sürmüşdü.**

Ərəb xilafətində **astronomiya** elmi də inkişaf etmişdi. **Rəsədxanələrdə çalışan astronomlar Yer kürəsinin təxmini ölçülərini hesablamışdılar.**

Əbu Reyhan əl-Biruni

Müsəlman alimi **İbn Sina "Elmlərin şeyxi"** adlandırılırdı. Onun tibbə dair əsərləri uzun müddət Şərqdə və Avropa ölkələrində əsas dərslik kimi istifadə edilmişdir. O, görkəmli Azərbaycan alimi Bəhməyarın müəllimi olmuşdur.

Xilafətdə tarix elmi də inkişaf etmişdi. **Bəlazuri** ərəb işğallarına həsr olunan **ilk tarix əsərini** yazmışdı. Xilafətin iki yüzillik tarixini qələmə alan **Təbəri** xürrəmilər hərəkatına dair məlumat vermişdi.

Xilafət dövründə memarlıq çox inkişaf etmişdi. Yeni şəhərlər salınır, əsil sənət əsəri olan memarlıq abidələri inşa olunurdu. Tikililər içərisində əsas yeri məscidlər tuturdu. Samirə şəhərindəki **Ulu məscid** dövrün gözəl memarlıq nümunəsi idi.

Kitabların üzünün köçürülməsi nəticəsində **xəttatlıq** sənəti inkişaf edirdi.

Ərəb ədəbiyyatının "qızıl dövrü" Abbasi xilafətinin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Ərəbdilli ədəbiyyatın inkişafında xilafətə daxil olan bütün xalqların nümayəndələri iştirak edirdi.

İbn Sina

İslam ölkələrində ərəb dilinin elm dili olmasının mədəniyyətin inkişafına hansı təsirləri oldu?

Ərəb xilafəti dövründə rəssamlıq və heykəltaraşlığın inkişaf etməməsinin səbəblərini araşdırın.

Ulu məscid

Bizans və Avropa mədəniyyəti

Erkən orta əsrlərdə Bizans mədəniyyəti inkişaf etməkdə idi. Bu mədəniyyət, əsasən, qədim Roma və yunan ənənələrindən bəhrələnməmişdi. Bizans şəhərləri yalnız sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri deyil, həmçinin mədəniyyət ocaqları idi.

VII yüzillikdə yunan dili imperiyanın dövlət dilinə çevrildi. Təhsil və elm inkişaf etdi. Bizansda savadlı adamların sayı Qərbi Avropadakından daha çox idi. XI yüzillikdə Konstantinopolda universitet açıldı. Burada hüquq və fəlsəfə fakültələri fəaliyyət göstərirdi.

Orta əsrlər memarlığının inkişafında Bizansın özünəməxsus yeri var idi. İmperator **Yustinianın əmri ilə** Konstantinopolda tikilmiş **Müqəddəs Sofiya məbədi** Bizans memarlığının möhtəşəm nümunəsi idi. II Mehmet Konstantinopolu fəth etdikdən sonra bu məbədi məscidə çevirdi.

Antik dünyadan Orta əsrlərə keçid dövründə Qərbi Avropada mədəniyyət tənəzzül etdi. Savadlı adamlar, əsasən, din xadimləri idi. Kilsə məktəblərində dərslər latın dilində keçirilirdi. Bu dildə isə o zaman heç bir xalq danışmırdı.

Frank imperatoru Böyük Karl mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət göstərirdi. O, məktəblər açdırır, saraya müxtəlif ölkələrdən savadlı adamlar dəvət edir, paytaxt Aahendə daşdan saraylar və kilsələr tikdirirdi. Böyük Karlin tədbirləri nəticəsində mədəniyyətdə yüksəliş başlandı. Frank imperiyasının tənəzzülünə qədər davam etmiş həmin dövrü "**Karolinq oyanışı**" adlandırırlar.

Bizans mozaikası

Bizans və Qərbi Avropa mədəniyyətlərini müqayisə edin.

Beş ilə inşa olunmuş Müqəddəs Sofiya məbədinin tikintisində on min adam cəlb olunmuşdu. İmperator bu tikilini imperiyanın baş məbədinə çevirmək istəyirdi. Bu nəhəng binanın ölçüsü 76,5 x 68,4 metr, hündürlüyü isə 51 metrdir. Əsas dördkünc binanın üzərində nəhəng günbüz var. Məbədin iç divarlarına və sütunlarına müxtəlif rəngli marmərdən üz çəkilməmiş və mozaikalarla* bəzədilmişdir.

* Mozaika

eyni və ya müxtəlif rənglərdə şüşə, daş hissəcik və keramikadan hazırlanmış incəsənət nümunəsidir.

Aya Sofiya

11

BÖYÜK SƏLCUQ DÖVLƏTİ

Səlcuqlar, Çağrı bəy, Toğrul bəy, Nişapur,
Malazgird döyüşü

Oğuz dövlətində subaşı* vəzifəsini **Qınıq** boyundan **Səlcuq bəy** icra edirdi. Bir müddətdən sonra Oğuz hökmdarı ilə arası dəyən Səlcuq bəy ətrafında olan Oğuz tayfaları ilə Aral gölünə doğru köç etdi.

Səlcuq bəy Cənt şəhərinə gəldi. Ondan əvvəl köç etmiş müsəlman türklər də burada yaşayırdılar. Səlcuq bəy özünə tabe olan oğuzlarla birlikdə müsəlman oldu. Bundan sonra onlar **türkmən** adı ilə tanınmağa başladılar. İslam dinini qəbul etməsi bölgədə Səlcuq bəyin nüfuzunu artırdı və digər türk-müsəlman tayfalarının onun ətrafında cəmləşməsinə şərait yaratdı. Bu amil Oğuz dövlətinə qarşı mübarizədə onun işini asanlaşdırdı.

Səlcuqların regionda nüfuzunu artıran amillər hansılar idi?

Səlcuq bəyin vəfatından sonra onun varisləri səlcuqlar adı ilə tanındı. Mübarizəni onun oğlanları və nəvələri davam etdirdi. Bu mübarizədə hələ babalarının sağlığında idarəçilik təcrübəsinə yiyələnmiş nəvələri Çağrı və Toğrul qardaşları xüsusilə fərqlənirdi.

Qaraxanlı və Qəznəli hökmdarları qardaşların rəhbərlik etdiyi səlcuqlara qarşı birlikdə mübarizə aparırdılar. Bu mübarizələr səlcuqların daxili birliyini gücləndirdi.

Səlcuq bəy

*** Subaşı**

süvari qoşununun başçısıdır.

*Səlcuq dövrünə
aid insan fiquru*

Səlcuqlar sonrakı dövrlərdə siyasi təzyiqlər, yer darlığı və otlaq çatışmazlığı səbəbindən Anadoluya da axın etdilər. Onlar Qərbə – Anadoluya geniş miqyaslı kəşfiyyat yürüşü etmək qərarına gəldilər. Yürüşə Çağrı bəy rəhbərlik edirdi. Səlcuq oğuzları XI yüzilliyin əvvəllərində Bizansın şərq əyalətlərinə – Van gölünün ətrafına çatdılar. Burada Bizans və onun himayə etdiyi tayfalar darmadağın edildi.

T Bizansa kəşfiyyat yürüşünün nəticəsini müəyyən edin.

Çağrı bəy bir müddət sonra geri qayıtdı. Bu yürüş nəticəsində oğuzlar növbəti yurd sala biləcəkləri yeri müəyyənləşdirdilər.

Səlcuqlar ətraflarındakı tayfalarla birlikdə XI yüzilliyin 30-cu illərində Qəznəvilərin hakimiyyəti altında olan Xorasanda da məskunlaşdılar.

Çağrı bəy

M Dövrün mənbələrində Bizansın şərq əyalətlərində görünən Çağrı bəyin süvariləri haqqında "Yel kimi uçan atlar üstündə uzun saçlı, yaylı və mizraqlı türkmənlər..." – deyə söz açılır.

Ədaləti, zəkası, cəsarəti və siyasi dünyagörüşü ilə fərqlənən Toğrul bəy Səlcuq dövlətinin ilk sultanıdır. O, hakimiyyəti dövründə təməlini atdığı Böyük Səlcuq imperatorluğunu dünya dövləti səviyyəsinə qaldırmış, dini dövlətdən ayırmışdır. Qardaşı Çağrı bəy və onun oğlanları ilə birlikdə İslam dünyasında əməvilər və abbasilərdən sonra yeni bir Türk-islam yüzilliyinin əsasını qoymuşdu. Türklər Yaxın Şərqi fəth edərək xəlifəni öz himayələri altına almış və İslam dünyasının ağası olmuşlar.

Sultan Məsudun ordusu say baxımından səlcuqlardan üstün idi.

Dövrün tarixçiləri bu ordunu *"Bütün Türküstanın belə qarşısında dura bilməyəcəyi qədər böyük və tachizatlı bir ordu"* olduğunu qeyd edirdilər.

Sizcə, nə üçün səlcuqlar sayca üstün olan qəznəvilərə qalib gəldilər?

Səlcuqlar onlara verilən ərazilərlə kifayətlənməyib **1038-ci ildə** Nishopur şəhərini ələ keçirdilər. Beləliklə, paytaxtı **Nishopur** şəhəri olan qüdrətli türk dövləti – **Böyük Səlcuq dövləti** yaranmış oldu. Toğrul bəy burada Səlcuq dövlətinin idarəçilik orqanlarını yaratmağa başladı.

Bundan xəbər tutan Sultan Məsud Hindistan səfərini yarımçıq saxlayıb geri döndü. O, böyük ordu toplayıb səlcuqların üzərinə hərəkət etdi.

1040-cı ildə səlcuqlarla qəznəvilər **Mərv yaxınlığında, Dəndənəkan adlı yerdə** həlledici döyüşə başladılar. Üç gün davam edən döyüşlərdə səlcuqlar parlaq qələbə qazandılar. Bu qələbə səlcuqların Mərkəzi Asiyada mövqeyini möhkəmləndirdi, İran və İraqa yollarını açmış oldu.

Dəndənəkan döyüşü

Sultan I Toğrulun Bağdada daxil olması

Dəndənəkan qələbəsindən sonra **Mərv şəhərində böyük qurultay** toplandı. Qurultayda Toğrul **sultan** elan edildi. Burada yeni ərazilərin ələ keçirilməsi, dağınıq olan digər ərazilərə: Bizansa, Cənubi Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana yürüşlər edilməsi qərara alındı. Yürüşlərin yaxın məsafədən idarə olunması üçün paytaxt 1043-cü ildə **Rey şəhərinə** köçürüldü. Qısa müddət ərzində böyük ərazilər tabe edildi.

1054-cü ildə **Cənubi Qafqaza** yürüş edildi. Bu yürüşdə əsas məqsəd bölgənin müsəlman dövlətlərini öz tərəfinə çəkmək və digər dövlətlərə qarşı mübarizədə onların qüvvəsindən istifadə etmək idi.

Sultan Toğrul hakimiyyətini Abbasi xəlifəsinin mənəvi nüfuzu ilə gücləndirmək üçün 1055-ci ildə **Bağdada** daxil oldu. Abbasi xəlifəsi də Sultan Toğrula tabe olduğunu bildirdi və onu "**Şərqi və Qərbi hökmdarı**" elan etdi. Bundan sonra xəlifənin əlində yalnız dini hakimiyyət qaldı. Buna baxmayaraq, səlcuqlar xəlifəni xarici təhlükələrdən qorudu, onu öz himayəsinə aldı.

Beləliklə, Sultan Toğrulun hakimiyyəti dövründə səlcuqlar Amudaryadan Fərat çayına qədər böyük ərazilərin sahibi oldu.

Sultan Toğrulun Bağdad səfərinin türk dünyası üçün nəticəsini dəyərləndirin.

Səlcuq sərkərdəsi

Alp Arslan

Sultan I Toğrulun vəfatından sonra hakimiyyətə Çağrı bəyin oğlu **Alp Arslan (1063–1072)** gəldi. O, Oğuz birliyini qorumaq, dövləti daha da gücləndirmək üçün hərəkətə keçdi. Alp Arslan Bizansla əlaqə saxlayan erməni, gürcü və abxazları məğlub edib, Ani və Qars şəhərlərini ələ keçirdi. **Onun əsas məqsədi isə Anadolunu türk torpağına çevirmək idi.**

Alp Arslan Bizansla döyüşə başlamazdan əvvəl onların sarayına elçilər göndərərək sülh təklif etdi. Lakin Roman Diogen onlara cavabında: "İsfahanmı, yoxsa Həmədanmı yaxşıdır? Mən İsfahanda, atlarım isə Həmədanda qışlayacaq".

Türk elçisi isə cavabında: "Atların Həmədanda qışlayar, sənə gəlincə bu, hələlik məlum deyil".

Bizans imperatoru Roman Diogen əli silah tuta bilən bütün kişiləri orduya cəlb etdi. O, oğuz və peçeneqləri də orduya cəlb etmişdi. Artmaqda olan türk təhlükəsinin qarşısının alınması üçün Avropa dövlətlərindən də kömək istənilirdi. Bu tədbirlərdən sonra Diogen türk təhlükəsinin qarşısını alacağına və əvvəldən Anadoluya gələn türkləri də birdəfəlik buradan çıxaracağına əmin oldu. Bizans ordusu bu tədbirlərdən sonra Malazgird istiqamətində irəliləməyə başladı.

Malazgird döyüşü

Tərəflər 1071-ci ilin avqustunda **Malazgird düzənliyində** qarşılaşdı. Türk süvariləri hər tərəfdən hücumə keçsə də, nəticəsi olmadı. Bu zaman türk ordusu "**Turan taktikası**"na əsasən döyüş-döyüşə və pusqular quraraq geri çəkilməyə başladı. Döyüşün gedişində oğuzlar və peçeneqlər də öz soydaşlarının tərəfinə keçdilər. Vəziyyətin ağırlığını görən imperator geri çəkilmək əmrini verdi. Bundan istifadə edən Alp Arslan onların üzərinə qəti hücumə keçərək döyüşün taleyini həll etdi. Yaralanmış imperator türk sərkərdələri tərəfindən əsir götürüldü.

Alp Arslan böyük mərdlik göstərərək Bizans imperatorunu bağışladı və onunla **sülh müqaviləsi** bağladı. Sülhün şərtlərinə əsasən Bizans hər il səlcuqlara vergi ödəməli və lazım olduqda hərbi yardım göstərməli idi.

Dünya tarixində Malazgird döyüşü mühüm dönüş nöqtəsi hesab edilir. **Çünki bu döyüşün nəticəsi olaraq Anadolu həmişəlik türk torpağı oldu.** Bu uğurlu döyüşdən sonra **Abbasi xəlifəsi Alp Arslanı "Müsəlmanların xilaskarı" və "İslamın nuru" adlandırdı.**

Malazgird döyüşünün dünya tarixində rolu nə oldu?

Alp Arslan 1072-ci ildə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Hakimiyyətə oğlu **I Məlikşah (1072–1092)** gəldi. I Məlikşahın hakimiyyəti illəri Səlcuq dövlətinin siyasi qüdrətinin çiçəklənmə dövrü idi. Hələ atasının zamanında vəzir olan **Nizamülmülk** I Məlikşahın hakimiyyəti illərində də ona yaxından kömək oldu.

I Məlikşah hakimiyyətinin ilk günlərindən ölkədə daxili sabitliyi qoruyub saxlamağa və Şərqi sərhədlərini möhkəmləndirməyə başladı. İmperatorluğun paytaxtını İsfahana köçürən I Məlikşah yeni yürüşlər üçün hazırlıq görməyə başladı.

O, qaraxanlıları məğlub edib asılı vəziyyətə saldı və vergi verməyə məcbur etdi. Məlikşahın hakimiyyəti illərində dövlət qərbdə Aralıq dənizində olan böyük bir ərazini əhatə edirdi.

I Məlikşah iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradan addımlar atmışdı. **Belə ki vahid ölçü, çəki və pul sistemləri yaratmış, karvan yollarının təhlükəsizliyini təmin etmiş və tacirləri bəzi rüsumlardan azad etmişdi.**

Dövlətin süqutu

1092-ci ildə Məlikşahın ölümündən sonra dövlət tədricən tənəzzül etməyə başladı. Uzun sürən ara müharibələri nəticəsində dövlət müxtəlif sultanlıqlara parçalandı. Bu da Avropa xaçlılarının hücumlarının qarşısını almağa imkan vermədi və Aralıq dənizi sahillərində bəzi ərazilər itirildi.

Sonuncu Səlcuq sultanı **Səncər** Qaraxanlı və Qəznəvilərə qarşı uğurlu hərbi əməliyyatlar aparsa da, monqol əsilli qarakitaylara məğlub oldu. Qarakitaylar Mavərnəhri ələ keçirdilər. Qeyri-müsəlman tayfanın Səncəri məğlub etməsi müsəlman əhali arasında onu nüfuzdan saldı.

1157-ci ildə Sultan Səncərin vəfatından sonra Böyük Səlcuq dövləti süqut etdi.

Turan taktikası

Sultan I Məlikşahın dövründə dövlətin çiçəklənmə səbəbləri nə idi?

Səlcuq pulları
(dinar, qızıl pul)

Böyük dövlətlərin süqut etməsinə səbəb olan amilləri müəyyən edin.

12

BÖYÜK MONQOL İMPERİYASI. QIZIL ORDU. MOSKVA KNYAZLIĞI

Çingiz xan, Qaraqorum, noyon, bahadır, “Böyük yasa”,
yarlıq, baskak, knyaz, “Uqra görüşü”, çar

Qədim zamanlardan etibarən monqollar Mərkəzi Asiya-
nın çöllərindən Altay dağlarının qərbinə qədər geniş
ərazilərdə yaşayırdılar. Ərazi əkinçiliyə yararlı olmadığı
üçün monqolların məşğuliyəti, əsasən, ovçuluq və
köçəri maldarlıq idi.

XII yüzillikdə artıq monqollar arasında qəbilə münasibətləri dağıldı.
Tədricən maldar təsərrüfatlar içərisində sosial bərabərsizlik yaran-
mağa başladı. Daha varlı təsərrüfatlar əsas tayfadan ayrılıb digər
ərazilərə köç etməyə başladı. Tayfalararası çəkişmələr, iqlim şərai-
ti, otlaq sahələri uğrunda mübarizələr də monqolları yeni ərazilərə
köçməyə sövq edirdi. Ona görə də yenicə yaranmağa başlayan
feodal münasibətləri köçmə xarakteri daşıyırdı.

Bu dövrdə dağınıq halda olan monqollar tədricən yeni birləş-
mələr – **ordular** yaratdılar. Hərbi təşkilat olan orduların başında
bahadır və **noyonlar** dururdu.

Monqol tayfalarından birinin başçısı Temuçin nayman, kerait və
merkit tayfalarını məğlub etdi. Sonra **1206-cı ildə Onon çayı sa-
hilində qurultay** çağırdı. Qurultayda ona tabe olan tayfa başçı-
ları da iştirak edirdi. Temuçin bu qurultayda **böyük xan seçildi**
və **Çingiz adını qəbul etdi** (1206–1227). Beləliklə, Böyük Monqol
xaqanlığının əsası qoyuldu. **Qaraqorum** şəhəri yeni dövlətin pay-
taxtı seçildi.

S Monqol dövlətinin yaradılmasında Çingiz xanın rolu nədən
ibarətdir?

Monqolların uğurları, əsasən, Çingiz xanın iti ağılı və uzaqgörən-
liyi ilə bağlı idi. O ən çətin anlarda müstəqil və doğru qərarları ilə
hakimiyyətini möhkəmləndirirdi.

Monqolların qanunlar məcəlləsi **“Böyük yasa”** və ya “Çingiz xan
yasaları” adlanır. Çingiz xan itaət altına alınmış xalqları da öz qa-

Çingiz xan

nunları ilə idarə etməyi hədəfə almışdı. Hamı "Böyük yasa"ya and içməli və onun bütün maddələrinə sözsüz əməl etməli idi. Bu yasalar müqəddəs hesab olunur, tabe olmayanlar ölümlə cəzalandırılırdı. "Böyük yasa"ya görə bütün tabe edilmiş torpaqlar və xalqlar xan nəslinin mülkiyyəti sayılırdı. Bu səbəbdən Çingiz xan onları oğulları arasında **uluslara** böldü.

"Böyük yasa" adlandırılan qanunlar toplusunun mahiyyətini izah edin.

Monqollarda hərbi təşkilat necə qurulmuşdu?

Monqol əsgərinə aid dəbilqə

Çingiz xan geniş işğallara başlamaq üçün güclü ordu yaratmalı idi. Bu məqsədlə tabe edilən ərazilərdən toplanan əsgərlərin sayına uyğun olaraq onluqlara, yüzlüklərə, minliklərə və tümənlərə bölündü. Çingiz xan tayfa başçılarına və noyonlara ordudakı əsgərlərin sayından asılı olaraq **onbaşı**, **yüzbaşı** və **minbaşı** rütbələri verdi.

Ordusunda ciddi nizam-intizam yaradaraq qanunlara tabe olmayanları edam etdirdi.

Monqol işğalları

Çingiz xan geniş çöllərdə yaşayan bütün monqol və türk tayfalarını birləşdirdikdən sonra işğallara başladı. Sərt intizamlı güclü hərbi təşkilata malik olan idarəetmə sistemi yaradıldı. Qoşunda nizə ilə silahlanmış çevik atlı dəstələri ordunun əsas zərbə qüvvəsi idi.

Əvvəlcə işğal olunacaq ərazi seçilir, dəqiq kəşfiyyat məlumatları toplamaq üçün oraya ticarət karvanları göndərilirdi. Ərazi haqqında dəqiq məlumatlar əldə edildikdən sonra qəfil hücum təşkil olunurdu. İşğal olunan ərazilərdə şəhərlər və kəndlər yandırılır, əhali qılıncdan keçirilirdi. Bu, qorxu yaradaraq yeni ərazilərin işğalı zamanı əhəlinin müqavimətini qırmaq məqsədilə edilirdi.

Köçəri monqolların oturaq əkinçilik bölgələrinə basqınları viranedicidir. Çingiz xan və onun sərkərdələri əkinçilik bölgələrinin və şəhərlərin dağıdılmasını, onların əhəlisinin məhv edilməsini ənənəyə çevirdi. Bu, işğal edilmiş geniş əraziləri nəzarət altında saxlamaq üçün monqol hərbi qüvvələrinin yetərli olmaması ilə bağlı idi.

Tabe edilən ərazilərdə baş verən üsyanları qəddarlıqla yatırır, kütləvi qətləmələrdən çəkinmirdi. Kütləvi qırğınlarda əsas məqsəd xalqları qorxutmaq, zəiflətmək və yerlərdə işğalçılara qarşı üsyanların qarşısını almaq idi.

Hücumu məruz qalan ölkələrdə feodal dağınıqlığının hökm sürməsi, ara müharibələri və vahid dövlətin olmaması monqol yürüşlərini asanlaşdırırdı. Çox vaxt bu ölkələrin hökmdarları xalq kütlələrini silahlandıraraq monqollara qarşı göndərməkdən qorxurdular.

Monqol süvarisi

Monqol süvariləri yürüşdə

1207-ci ildə Çingiz xan qalibiyətli hərbi səfərlərə başladı. Sibir və Şərqi Türküstan tabe edildi. 1215-ci ildə Pekin şəhəri daxil olmaqla şimali Çinin işğalı başa çatdırıldı.

Daha sonra o, əsas hərbi qüvvələrini qərbə yönləndirdi və Xarəzmşahlar dövlətinə hücum etdi. Güclü ordusu olmasına baxmayaraq, Xarəzmşah Məhəmməd monqollarla açıq döyüşə girməkdən çəkindi. O daha çox şəhərlərin qala divarlarını möhkəmləndirməklə müqavimətə üstünlük verdi.

Şimali Çinin işğal edilməsinin əhəmiyyətini izah edin.

Çingiz xan Pekinə daxil olarkən

Xarəzmşahlarla döyüş

Çingiz xan Xarəzmşahlar dövlətinin əsas mərkəzlərinə eyni vaxtda hücum etmək üçün ordunu hissələrə böldü. Şəhərlər dağıdıldı, əhalinin bir qismi qılıncdan keçirildi. Xarəzmşah Məhəmməd monqollara müqavimət göstərə bilmədi. Onun ölümündən sonra mübarizəni oğlu Cəlaləddin davam etdirsə də, istəyinə nail ola bilmədi. Beləliklə, **Mərkəzi Asiyanın işğalı başa çatdırıldı.**

Batı xan

Cəbə və Subutayın orduları İrəndən keçərək Cənubi Qafqaza qədər irəlilədi. Bu yürüşlər gələcəkdə Cənubi Qafqazın işğalı üçün zəmin yaratdı. Monqollar 1222-ci ildə Dərbənd keçidindən keçərək Şimali Qafqaza gəldilər. Buradan isə qıpçaqlar üzərinə hücum hazırlaşmağa başladılar. Qıpçaq xanları kömək üçün rus knyazlarına müraciət etdilər. Lakin monqollar rus-qıpçaq ittifaqının qoşunlarını da Kalka döyüşündə məğlub edib ölkələrinə qayıtdılar.

1235-ci ildə paytaxt Qaraqorumda keçirilən qurultayda rus çöllərinə və Avropanın cənub-şərq hissəsinə yürüşlər etmək haqqında qərar qəbul olundu. Çingiz xanın nəvəsi Batı xanın başçılıq etdiyi monqol ordusu İdil bulqarlarını və rus knyazlarını tabe edib Polşa, Macarıstan və Çexiya ərazilərinə daxil oldu.

Böyük Monqol xaqanının ölüm xəbəri Batı xanın yürüşlərinin dayanmasına səbəb oldu. Uzunmüddətli yürüşlər nəticəsində əsgərlərin yorulması, ordu sıralarının pozulması, işğal edilən ərazilərdə baş verən xalq üsyanları Batı xanın Avropanın içərilərinə irəliləməsinə mane oldu.

Xubilay xanın hakimiyyəti dövründə paytaxt Qaraqorumdan Pekinə köçürüldü. O, Cənubi Çini işğal edib 1271-ci ildə özünü Çin imperatoru elan etdi və **Yuan sülaləsinin** əsasını qoydu.

XIV yüzilliyin əvvəllərində Monqol imperiyası tamamilə parçalandı. Artıq onun geniş ərazilərində bir neçə müstəqil dövləti yaranmışdı. Bir müddət sonra Çində baş verən üsyan nəticəsində Yuan monqol sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu.

Monqol işğallarının əhatə etdiyi ərazilərdə indi hansı dövlətlər mövcuddur?

Qızıl Ordu dövləti

Çingiz xan hələ sağlığında böyük imperatorluğu oğlanları arasında bölüşdürmüşdü. Monqolustandan Qərbdə yerləşən ərazilər Çingizin böyük oğlu Cuciyə verilmişdi. Cucinin ölümündən sonra onun yerinə oğlu Batı xan keçdi. Batı xanın başçılığı ilə monqolların qərbə – Avropaya doğru yürüşləri başladı. Nəticədə XIII yüzilliyin 40-cı illərində yeni dövlətin əsası qoyuldu. Tarixi qaynaqlarda “Cuci ulusu”, “Qərb ulusu” kimi xatırlanan bu dövlət rus mənbələrində “Qızıl Ordu” adlandırılmışdır. Bu ad Xan çadırının örtüyünün qızılı rəngdə olması ilə əlaqələndirilir. Avropalılar da bu adı ruslardan götürmüşdür. Dövlətin ilk paytaxtı İdil çayı sahilində salınmış Saray Batı şəhəri idi.

XIII yüzilliyin ikinci yarısında Qızıl Ordunun təxmini ərazisi

Qızıl Orduya tabe olmuş rus knyazlıqlarının ərazisi

İlk vaxtlar Böyük Monqol imperatorluğundan asılı olan Qızıl Ordu XIII yüzilliyin sonlarında tam müstəqil idarə olunmağa başladı. Geniş torpaqlara sahib olan Qızıl Ordunun ərazisində yaşayan xalqlar içərisində türklər çoxluq təşkil edirdi. Azlıqda qalan köçmə monqollar türk tayfaları ilə qaynayıb qarışaraq onların dilini, adət-ənənələrini mənimsədilər. **Özbək xanın hakimiyyəti dövründə İslam dininin qəbul olunması ilə ölkədə türkləşmə prosesi başa çatdı.**

Qızıl Ordu dövlətində idarəçilik sisteminin sxemini qurun.

Qızıl Ordunun əhalisinin əsas hissəsini kimlər təşkil edirdi?

Qızıl Ordu dövlətinin başında **xan** adlandırılan hökmdar dururdu. Onun yanında məşvərət orqanı kimi **ali məclis** fəaliyyət göstərirdi. Vergiləri **baskak** adlı məmurlar toplayırdı. Qızıl Orduda feodal münasibətləri formalaşırdı.

Məmur özbaşınalıqları, vergilərin çoxluğu xalqın narazılığını artırırdı. Baş verən üsyanlar monqol ağalığına zərbə vurur, tabe olan ölkələrin müstəqillik meyillərinə təkan verirdi. Qızıl Ordunun zəifləməsindən istifadə edən rus knyazları Moskva knyazı ətrafında birləşərək 1380-ci ildə **Kulikovo** çölündə sərkərdə Mamayı ağır məğlubiyyətə uğratdılar.

Əmir Teymurun köməyi ilə taxta çıxan **Toxtamış xan** 1382-ci ildə Moskvanı tutdu. Onun Teymurdan asılı olan ölkələrə qarətçi yürüşləri iki dövlət arasında toqquşmalara səbəb oldu. 1395-ci ildə **Terek çayı** sahilində baş verən döyüşdə Toxtamış xan məğlub oldu. Qızıl Ordunun şərq vilayətləri Teymurilər dövlətinin tərkibinə qatıldı. Bu hadisələrdən sonra Qızıl Ordu bir daha özünə gələ bilmədi və parçalanmağa başladı. XV yüzillikdə Qızıl Ordunun tərkibindən bir sıra ərazilər ayrıldı. **Qazan, Həştərxan, Sibir, Krım xanlıqları** və **Noqay Ordusu** kimi müstəqil dövlətlər yarandı.

Qızıl Ordunun zəifləməsinə hansı amillər səbəb oldu?

Monqol döyüşçüsü

Qızıl Ordunun itirilmiş qüdrətini bərpa etməyə çalışan Əhməd xan 1480-ci ildə Moskva knyazlığı üzərinə yürüş etdi. Uqra çayı sahilində rus knyazlarının birləşmiş qüvvələri ilə Əhməd xanın qoşunları qarşılaşdı. Lakin tərəflərdən heç biri çayı keçməyə cəsarət etmədi. Əhməd xan geri çəkildi və bir qədər sonra öldürüldü. Tarixdə "**Uqra görüşü**" kimi tanınan bu hadisə nəticəsində Moskva knyazlığının Qızıl Ordudan vassal asılılığına son qoyuldu. **Daxili çəkişmələr və ara müharibələri nəticəsində Qızıl Ordu dövləti XVI yüzilliyin əvvəllərində süqut etdi.**

Qızıl Ordunun parçalanması nəticəsində meydana gəlmiş türk xanlıqlarının ərazisini xəritədə müəyyən edin.

Moskva knyazlığı

XIV yüzilliyin əvvəllərində Moskva knyazlığı özünün yüksəliş dövrünü yaşayırdı. Rus torpaqlarından xərac almaqla kifayətlənən Qızıl Ordu xanları zərurət yaranmadıqca rus şəhərlərinə hücum etmirdilər. Buna görə də şəhər həyatında yüksəliş baş verdi, ticarət bərpa olundu. Moskva iri sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrildi. Xarici təhlükələr də ölkənin birləşdirilməsini zəruri edirdi.

Vaxtilə Qızıl Ordu xanlarından xərac toplamaq üçün yarlıq alan Moskva knyazlığı artıq xəracı vaxtılı-vaxtında ödəmirdi. **Qızıl Ordu dövlətinin Teymurilərle mübarizədə zəifləməsi də Moskva knyazlığının güclənməsinə şərait yaratdı.**

XV yüzilliyin ikinci yarısında knyaz III İvanın dövründə rus knyazlıqlarının Moskva knyazlığı ətrafında birləşdirilməsi sürətləndi. Bu proses XVI yüzilliyin əvvəllərində başa çatdı. Vahid Rusiya dövləti yarandı. 1533-cü ildə **IV İvan** böyük knyazlıq taxtına əyləşdi. O, 1547-ci ildə **çar** titulu qəbul etdi. **IV İvan Qrozni** ilk Moskva çarı oldu.

O, mərkəzləşmiş idarəetmə sistemini təkmilləşdirdi, hərbi sahədə qayda-qanun yaratdı. Mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxan qüvvələrə divan tutuldu. Moskva çarının işğalçılıq planlarında Volqaboyu ərazilərə yiyələnmək xüsusi yer tuturdu. Türk xanlıqları daxilində baş verən qarşıdurmalarından istifadə edən Moskva çarı XVI yüzilliyin ikinci yarısında **Qazan, Həştərxan və Sibir xanlıqlarını** işğal etdi.

Beləliklə, Moskva çarı Şərq ölkələri ilə birbaşa ticarət əlaqələri saxlamaq imkanları qazandı.

İvan Qrozni

Türk xanlıqlarının işğal edilməsinin Moskva çarı üçün əhəmiyyəti nə idi?

13

DEHLİ SULTANLIĞI. BÖYÜK MOĞOL DÖVLƏTİ

Qütbəddin Aybək, Sultan Əlaəddin, Panipat döyüşü,
Babur şah, Əkbər şah

Hindistanın şimalına Ağ Hun, Qəznəli və digər türk dövlətlərinin yürüşü nəticəsində bölgədə türk tayfalarının siyasi üstünlüyü təmin edildi. Ərəblərin yürüşü ilə Hindistanın şimal-qərb ərazilərində islam dini də yayıldı. Beləliklə, formalaşan türk-islam birliyi sonrakı dövrlərdə Hindistanın şimalında türk dövlətlərinin – **Dehli sultanlığı** və **Böyük Moğol dövlətinin** meydana çıxmasına şərait yaratdı. Hindistanın böyük hissəsi, xüsusilə şimalı VI yüzillikdən XIX yüziləyin ortalarına qədər türklərin hakimiyyəti altında oldu.

Hindistanın şimalında türk-müsəlman əhalinin artmasının səbəbi nə idi?

Dehli sultanlığı

Sultanlıq 1206-cı ildə qıpçaq türkü olan **Qütbəddin Aybək** tərəfindən yaradılmışdı. Aybək ölkədə türk əhalisinin sayını artırmaq və türk dilini hakim dil etmək üçün çalışırdı. İslam dininin Hindistanda geniş yayılmasında onun böyük xidmətləri olmuşdu.

Dehli sultanlığı hansı şəraitdə yarandı?

Aybəkin oğul varisi olmadığı üçün ölümündən sonra kürəkəni **Eltutmuş** hakimiyyətə gəldi. O, Şimali Hindistanda bəzi əraziləri tutaraq mövqeyini gücləndirdi. Monqol təhlükəsinin qarşısı alındı. Eltutmuş monqol hücumlarından qurtulmaq istəyən xeyli sayda türk tayfalarını qəbul etdi və Şimali Hindistanda türk mədəni həyatının davamlılığına nail oldu. Abbasi xəlifəsi tərəfindən **Hindistan sultanı** kimi tanınması onun hakimiyyətini daha da möhkəmləndirdi. Eltutmuş mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi, iqtisad sistemini tətbiq edərək nizami ordu yaratdı, adına pullar kəsdirdi.

Qütb Minar

Aybəkın ölümü

Öz dövrünün böyük fəthlərindən olan Aybək Hindistanın şimal ərazilərini tabe etmişdi. Comərd, adil, hi-mayəçi bir hökmdar olan Aybək həmçinin mədəniyyə-tin də inkişafına şərait yaratmış, Hindistanda bir çox məscid və məqbərələr tikdirmişdir.

Digər türk hökmdarları kimi o da idmanı sevirdi. Aybək 1210-cu ildə "Çövkən" oyunu zamanı atdan yıxılmış və bu onun ölümü ilə nəticələnmişdir.

XIII yüzilliyin sonlarında hakimiyyətə gələn Əlaəddin Xələc uğurlu hərbi əməliyyatlar keçirərək Cənubi Hindistanın böyük hissəsini də tabe etdi. **Sultan Əlaəddin** xələc vergi sistemini nizama saldı, ölkə iqtisadiyyatını sabitləşdirdi və monqol təhlükəsinin qarşısını tamamilə aldı.

XIV yüzilliyin sonlarında Dehli sultanlığının zəifləməsindən istifadə edən **Əmir Teymur** buraya hücum etdi. Əmir Teymurun Dehlini qarət etməsi ölkədə vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Bu hücumdan sonra bəzi ərazilər Dehli sultanlığından ayrılaraq müstəqil oldu.

Sultan Əlaəddinin hansı addımları Dehli sultanlığını möhkəmləndirdi?

XIV yüzilliyin sonlarında Dehli sultanlığının zəifləməsinin daxili və xarici səbəblərini müəyyən edin.

XVI yüzilliyin əvvəllərində Hindistanda yaranmış müstəqil dövlətlərdən biri də **Qütbşah-lar dövləti** idi. Bu dövlətin əsasını **Sultanqulu Qütbşah** qoymuşdu. O, Azərbaycanın **baharlı** tayfasına mənsub idi. Qaraqoyunlu dövlətinin süqutundan sonra Hindistanın **Dekan** bölgəsinə köçən Sultanqulu Qütbşah 1512-ci ildə öz adına ilk dəfə xütbə oxutdurmuşdu. Maraqlıdır ki, o bu xütbədə **Səfəvi şahı I İsmayılın** adını öz adından əvvəl qeyd etdirmişdi. Bu, Sultanqulu Qütbşahın Səfəvi şahından asılı olduğuna işarə idi. Qütbşahların Səfəvilərdən asılılığı XVII yüzilliyin ikinci yarısına, yəni bu dövlətin süqutuna qədər davam etmişdir.

Dehli sultanlığı

BÖYÜK MONQOL DÖVLƏTİ

Dehli

DEHLİ SULTANLIĞI

HİND OKEANI

Böyük Moğol dövləti

Babur şah

Böyük Moğol dövləti

XVI yüzilliyin əvvəllərində Hindistanda zəifləmiş Dehli sultanlığı və bir sıra müstəqil hakimliklər var idi. Əmir Teymurun nəslindən olan Babur **1526-cı ildə** Dehli sultanlığına hücum etdi. Həlledici döyüş **Panipat** yaxınlığında baş verdi. Bu döyüşdə qalib gələn Babur Dehli sultanlığının varlığına son qoydu. Hindistanda yeni türk dövlətinin – **Böyük Moğol dövlətinin əsası qoyuldu**. **Aqra** bu dövlətin paytaxtı oldu. Babur şah bir sıra hind hakimlərini məğlub edib öz hakimiyyətini gücləndirdi.

1510-cu ildə Səfəvi hökmdarı **Şah I İsmayılın** Şeybani xanı məğlub etməsi Baburun Səmərqəndi ələ keçirməsi üçün fürsət yaratdı. Şah İsmayıl qələbə münasibətilə təbrik məktubu göndərən Babur onunla ittifaq qurmağı bacardı. Nəticədə o, Səmərqənd və Buxaranı ələ keçirdi. Bu qələbədən sonra Babur Səfəvi hökmdarının dəstəyi müqabilində **Qızılbaş tacı** qoydu, Şah I İsmayılın adına xütbə oxudaraq və pul kəsdirərək, əslində, onun asılılığını qəbul etdi. Lakin müttəfiqi Şah I İsmayılın **Çaldıran döyüşündə** Osmanlı imperiyasına məğlub olması Baburu Kabula qayıtmağa məcbur etdi.

Şah I İsmayılın Çaldıranda ağır məğlubiyyətindən nəticə çıxaran Babur öz ordusuna Osmanlı dövlətindən artilleriya ustası və süvari dəstələri cəlb etdi. Osmanlı ordusundan öyrəndiyi tüfənglərdən və toplardan istifadə edərək Hindistana yeni bir müharibə texnologiyası gətirdi.

Əkbər şahın hakimiyyət illəri (1556–1605) Böyük Moğol dövlətinin ən güclü dövrü hesab olunur. O, əvvəlcə daxili sabitliyi təmin etdi. Hindistanda dini dözümlülük möhkəmləndirildi, hindlilərlə müsəlmanların hüquq bərabərliyi təmin olundu. Əkbər şah uğurlu xarici siyasət yürüdərək Osmanlı, Səfəvi, Şeybanilər və Portuqaliya ilə yaxşı əlaqələr qurdu. Əkbər şahın uğurlarında onun baş vəziri – Qaraqoyunlu (Baharlı) nəslindən olan **Bayram xanın** böyük rolu olmuşdur.

Əkbər şah

Əkbər şahı islahatçı hökmdar hesab etmək olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

14

OSMANLI İMPERİYASI

Qayı boyu, Osman Qazi, Sultan I Murad, İstanbul,
Ankara döyüşü, Süleyman Qanuni, yeniçəri

Osman Qazi

T Osmanlı dövlətinin yaranması ilə bağlı araşdırma apararaq əlavə məlumatlar əsasında təqdimat hazırlayın.

Orxan Qazi

A nadoluya türklərin yerləşməsi Alp Arslanın Malazgird döyüşündəki qələbəsindən sonra daha da sürətlənmişdi. Artıq Səlcuqlar Anadolunun böyük bir hissəsinə nəzarət edirdilər. XII yüzilliyin əvvəllərində Böyük Səlcuq dövləti parçalandı. Onun yerində meydana gəlmiş dövlətlərdən biri də **Anadolu Səlcuq sultanlığı** idi.

XIII yüzilliyin I yarısında monqolların təzyiqi ilə Mərkəzi Asiya və Azərbaycanda yaşayan bəzi türk tayfaları da bu dövlətin ərazisinə sığınmışdı. Anadolu Səlcuq sultanları bu tayfaları, əsasən, Bizansla sərhəd ərazilərdə yerləşdirdilər. Belə tayfalardan biri də **Qayı** boyu idi. Söyüd adlı yer qayılar qışlaq olaraq verilmişdi.

Anadolu Səlcuq sultanlığının zəifləməsi nəticəsində qayıların bəyi **Osman Qazi** 1302-ci ildə yeni dövlətin əsasını qoydu. Dövlət onun qurucusunun adı ilə **Osmanlı** adlandırıldı. Osmanın nüfuzunun artmasında onun sənətkarlara və xristian əhalisinə xoş münasibət göstərməsi böyük rol oynadı. Osmanlı dövlətinin nə zaman və necə yaranması ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Bu Osmanlı dövlətin yaranması haqqında ilk mənbələrin olmaması və çox sonralar yazılması ilə bağlıdır.

Osmandan sonra hakimiyyətə onun oğlu **Orxan Qazi** gəldi. O, fəth etdiyi Bursa şəhərini paytaxt etdi. Bursa şəhərinin mühasirəsi və fəthi zamanı Azərbaycanın Xoy şəhərində yaşayan **Geyikli (Maralli) Baba** da öz tərəfdarları ilə Osmanlı ordusuna köməyə gəlmişdi.

Orxan bəy uzun mühasirədən sonra 1326-cı ildə **Bursanı** ələ keçirdi. Bursanı fəth etmək Osmanlı bəyliyinə əsl təşəkkülünə vəsilə olmuşdur. Bundan sonra ... pul kəsdirməsi onun müstəqil və güclü bir liderlik mövqeyinə yüksəldiyini göstərir.

M. Emecan

Orxan Qazinin öz ərazilərini genişləndirmək təşəbbüsü Bizans tərəfindən narahatlıqla qarşılandı. **Maltəpə** yaxınlığında Osmanlı ordusu ilə Bizans qoşunu üz-üzə gəldi. Döyüşün taleyini Osmanlı ordusundakı oxçular həll etdilər.

Orxan Qazinin fəaliyyətini dəyərləndirin.

Bizanslıları darmadağın edən Orxan Qazi dövlətinin ərazisinin şimalda Qara, cənubda isə Egey dənizi sahillərinə çıxışını təmin etdi. O, Osmanlı dövlətinin ərazisini inzibati baxımdan paşalıqlara və sancaqlıqlara böldü.

Ərəb səyyahı **İbn Bəttutə** 1334-cü ildə Bursaya səfər edərkən görüşdüyü Orxanı belə təsvir etmişdir: "Bu sultan türkmən hökmdarlarının ən böyüyü, sərvəti, torpağı və hərbi gücü baxımından ən inkişaf etmişidir." Bir sözlə, **Osmanlı bəyliyin**in əsası Qazi Osman bəy tərəfindən qoyulmuş və Orxanın hakimiyyəti dövründə sultanlığa çevrilmişdir. Orxan **sultan** titulu alan (1336) ilk Osmanlı hökmdarı idi.

Xəlil İnalçıq

Orxan Qazinin Bursanın fəthindən sonra şəhərə daxil olması

Osmanlı dövlətinin yüksəlişi

Orxan Qazidən sonra hakimiyyətə gələn oğlu **Murad** sultan elan edildi. Onun hakimiyyəti dövründə paytaxt Ədirnəyə köçürüldü. **1371-ci ildə** azsaylı Osmanlı ordusu **Çirmən döyüşündə** Balkan yarımadasına yiyələnməyə çalışan Serbiya krallığının başçılıq etdiyi xaçlı qoşununu darmadağın etdi. Böyük itki verən Serb kralı Osmanlı dövlətindən asılılığı qəbul etməyə məcbur oldu.

Serblərin Çirməndəki məğlubiyətin əvəzini çıxmaq niyyəti isə **Kosovo döyüşündə** boşa çıxdı. **1389-cu ildə** baş verən bu döyüşdə Serblər daha ağır məğlubiyətə uğradılar. Serb kralı yenicən asılılığı qəbul etdi.

I Muraddan sonra hakimiyyətə oğlu Sultan **I İldırım Bəyazid** gəldi. Osmanlıların Balkanlarda irəliləməsi və Konstantinopolu mühasirəyə alması Avropada narahatlıq yaratdı. Nəticədə Osmanlı imperiyasına qarşı xaçlı yürüşü təşkil edildi. Bu yürüşün əsas məqsədi türkləri Balkanlardan tamamilə qovmaq idi. 1396-cı ildə **Niqbolu döyüşündə** xaçlı qüvvələri Osmanlı ordusu tərəfindən məğlubiyətə uğradıldı. Bu qələbə ilə **Bolqarıstan fəth edildi**. Balkan yarımadasında Osmanlı dövlətinin mövqeyi daha da gücləndi.

Artıq I İldırım Bəyazid əsas diqqətini Bizansın paytaxtı Konstantinopolu tutmağa yönəltdi. Bu məqsədlə o, Konstantinopolun ətrafında istehkamlar və qalalar inşa etdirdi. Lakin Osmanlı döv-

Osmanlı dövlətinin Balkanlardakı rəqibləri hansı dövlətlər idi?

Şəkil əsasında Niqbolu döyüşünün gedişini şərh edin.

Niqbolu döyüşü

lätı Əmir Teymurun hücumuna məruz qaldı. Mühüm ticarət yollarının keçdiyi Anadolu torpaqlarını ələ keçirmək istəyən Əmir Teymur ilə İldırım Bəyazidin maraqlarının toqquşması və dünya hökmranlığı məsələsi onlar arasında münasibətlərdə gərginliyə səbəb oldu.

1402-ci ildə Ankara yaxınlığındakı döyüşdə Əmir Teymur Osmanlı üzərində qələbə qazandı. Bu döyüşdə Osmanlının məğlubiyyətinə sevinən Roma papası 3 gün fasiləsiz olaraq kilsə zənglərinin çalınması barədə göstəriş vermişdi.

Dövlətin qüdrətini bərpa edən **Sultan II Mehmet 1453-cü ildə Konstantinopolu tutdu.** Şəhərin adı dəyişdirilərək **İstanbul** qoyuldu və paytaxt oraya köçürüldü. Bu qələbədən sonra **Fateh** adı qazanan II Mehmet həm Qərbdə, həm də Şərqdə geniş ərazilər ələ keçirdi.

Sultan Səlimin dövründə isə əsas hücum hədəfi türk-müsəlman dövlətləri – Azərbaycan Səfəvi dövləti və Misir Məmlük sultanlığı oldu. Azərbaycanda möhkəmlənə bilməyən I Səlim Misiri Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatdı.

Sultan Süleymanın dövründə Osmanlının əraziləri daha da genişləndi. **Tarixdə "Möhtəşəm" və "Qanuni" adları ilə tanınan Sultan Süleymanın hakimiyyəti illərində Osmanlı özünün ən qüdrətli dövrünü yaşadı.** Bu dövrdə osmanlılar Avropanın içərilərinə qədər irəlilədi və Şimali Afrikada xeyli ərazilər ələ keçirdilər.

Sultan Səlim

Sultan Süleyman

Osmanlı topları.
Konstantinopolun mühasirəsi, 1453-cü il

Osmanlı dövlətinin idarə olunması

Osmanlı dövlətində bütün hakimiyyət sultana məxsus idi. Sultandan sonra dövlətdə **ikinci ən mühüm vəzifə baş vəzir sayılırdı**. Bu vəzifəyə sultanın yaxın qohumu təyin olunurdu. Baş vəzir vilayətlərin idarəçiliyinə, vergilərin toplanmasına nəzarət edir, sultanın möhürünü saxlayırdı. Ali məsləhət şurası **Divan** adlanırdı. Maliyyə işlərinə **dəftərdar** nəzarət edirdi.

Əhali iki hissəyə ayrılırdı: idarə edənlər və idarə olunanlar. İdarə edənlər dedikdə dövlətin silahlı qüvvələrində və idarəçiliyində vəzifə tutanlar nəzərdə tutulurdu. İdarə olunanlar isə ümumi şəkildə rəiyyət adlanırdı.

Orxan bəyin hakimiyyəti dövründə yaranan ilk nizami hərbi birliklər güclü və davamlı bir idarəetmə sisteminin qurulmasında mühüm rol oynadı. Osmanlı silahlı qüvvələri içərisində yüngül silahlanmış **suvarilər** və **piyada yeniçərilər** mühüm rol oynayırdı. Yeniçərilər, əsasən, valideynsiz qalan uşaqlardan toplanılırdı. Onlar xüsusi hərbi məktəblərdə təlim keçdikdən sonra yeniçəri birliyinə daxil olurdular.

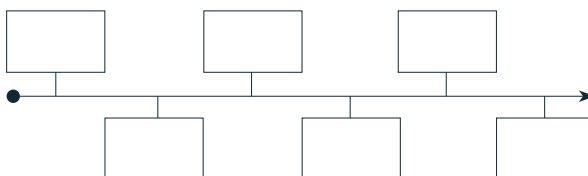
Torpaqların əksəriyyəti dövlətə məxsus idi. Əsgərlərə, xırda dövlət məmurlarına verilən torpaq sahələri **timar** adlanırdı. XIV yüzilliyin sonlarından etibarən qoşun başçılarına və iri məmurlara **ziyamət** adlı böyük torpaq sahələri verilməyə başlandı.

Sizcə, nə üçün qoşun başçılarına və iri məmurlara daha geniş torpaq sahələri verildi?

Osmanlı dövlətinin tarixinə dair zaman oxu tərtib edin.

Yeniçəri

Osmanlı dövləti

● Paytaxt ○ Şəhər

XƏZƏR DƏNİZİ

İRAN KÖRFƏZİ

QARA DƏNİZ

ANADOLU

QIRMIZI DƏNİZ

MİSİR

RUMELİ

Ədirnə

İstanbul

Ankara

Bursa

ARALIQ DƏNİZİ

15

TEYMURİ DÖVLƏTİ

Teymur, Şahrux, Hüseyn Bayqara, Şeybanilər

Əmir Teymur

Əmir Hüseyn və Teymur arasındakı ittifaqın nəticələrini müzakirə edin.

Teymuri dövlətinin qurucusu türk dünyasının böyük fəatehi **Əmir Teymur** olmuşdur. Türkünstanda doğulan Teymur Çağatay ulusunun Barlas qəbiləsindən idi. O, hələ cavan yaşlarında hərbi işini yaxşı öyrənmək üçün Səmərqənd hakiminin yanında xidmət etmişdir. Teymur mühüm hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş, düşmənin məğlub edilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu xidmətlərinə görə Teymur hətta mükafatlandırılmışdı.

Səmərqənd hakiminin vəfatından sonra hakimiyyətə oğlu Əmir Hüseyn gəldi. O da hərbi əməliyyatlarda Teymurun bacarığından istifadə etmək qərarına gəldi. Bunun üçün Teymurla ittifaq bağladı.

Teymur və Əmir Hüseynin birləşmiş qüvvələri monqol əsilli Çağatay hakimi ilə döyüşdə məğlub oldu. Çağatay hakiminin Səmərqəndi ələ keçirib orada möhkəmlənmək cəhdi isə uğursuzluqla nəticələndi. Üsyan qaldıran əhali monqolları şəhərdən qovdu. Əmir Hüseyn və Teymur bundan istifadə edərək Səmərqəndə daxil oldu və ölkəni birgə idarə etməyə başladılar.

Lakin çox keçmədən müttəfiqlər arasına nifaq düşdü və 1370-ci ildə bu mübarizə Teymurun qələbəsi ilə başa çatdı. O, qurultay çağıraraq **“əmir”** və ya **“Turan əmiri”** titulu qəbul etdi. Paytaxtı **Səmərqənd** şəhəri olan yeni dövlətin – **Teymuri dövlətinin** əsasını qoydu.

Teymurun əsas məqsədi feodal dağınıqlığını aradan qaldırmaq, güclü dövlət yaratmaq idi. Güclü əmirlərin köməyini qazanmaq üçün yeni torpaqlar və hərbi qənimətlər lazım idi. Buna görə də o, böyük müharibələrə başladı.

Teymur yaxşı anlıyrdı ki, güc yolu ilə yaradılan dövləti ancaq qanunlarla idarə etmək olar. Bunun üçün o, **“Teymurun qanunları”** adlı qanunlar toplusu tərtib etdirdi.

Əmir Teymurun fəthləri

Hakimiyyətinin ilk illərində Əmir Teymur Mərkəzi Asiyanın xeyli hissəsini ələ keçirmişdi. Ancaq Xarəzmin tabe edilməsi XIV yüzilliyin sonlarına qədər ləngidi.

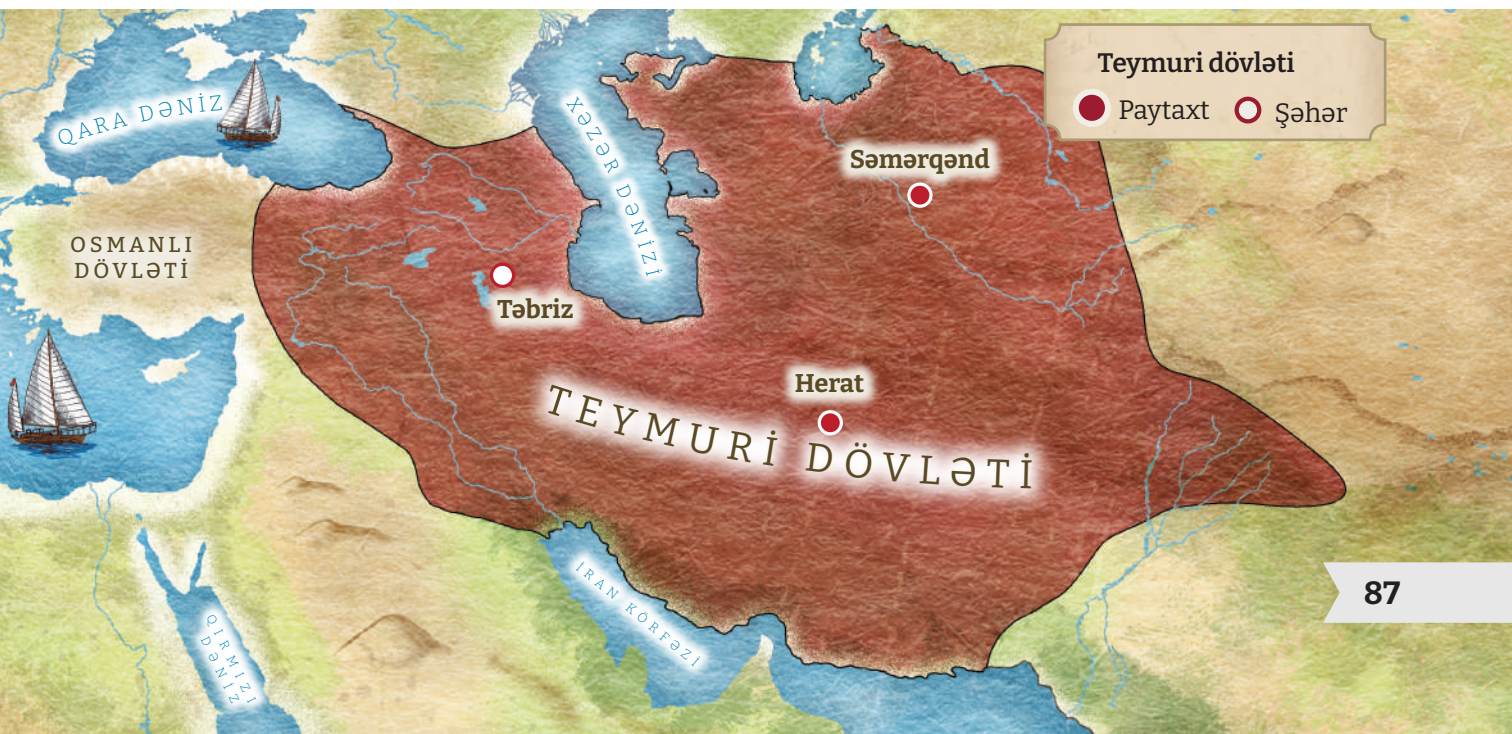
Əmir Teymur digər qüdrətli dövlət olan Qızıl Ordu ilə uzunmüddətli mübarizə aparmalı oldu. Bu mübarizədə Qızıl Ordu hökmdarı Toxtamış xan xüsusilə fərqlənirdi. Toxtamış xanın hakimiyyətə gəlməsində Əmir Teymurun böyük rolu olmuşdu. Hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra o, Qafqaz və Ön Asiya uğrunda Teymurla mübarizəyə başladı. Toxtamış xanın iddiasına görə, bu ərazilər Çingiz xanın vəsiyyətinə əsasən onlara çatmalı idi. Mübarizə 1395-ci ilə qədər davam etdi.

Mətnə əsasən Əmir Teymurun xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən edin.

Toxtamış nə üçün Əmir Teymurla mübarizə aparırdı?

Ankara döyüşü

Ankara döyüşünün türk dünyası üçün nəticələrini dəyərləndirin.

Terek çayı sahilində baş verən həlledici döyüşdə Əmir Teymur Toxtamış ağır məğlubiyyətə uğradı. Döyüş nəticəsində əmir Teymur Qızıl Ordunun zəngin ərazilərini, xüsusilə şərq vilayətlərini ələ keçirdi.

Əmir Teymur zəngin sərvətləri olan Hindistana yürüş etmək istəyirdi. Bu dövrdə Hindistan Dehli sultanlığının hakimiyyəti altında idi. Sultanlıqda hakimiyyət uğrunda aparılan mübarizə onu zəiflətmişdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Əmir Teymur XIV yüzilliyin sonlarında Hindistana hücum etdi. Uğurla başa çatan bu hücum zamanı Dehli tutuldu və onun zəngin sərvətləri ələ keçirildi.

XV yüzilliyin əvvəllərində Teymur digər böyük türk dövləti olan Osmanlı ilə toqquşmalı oldu. Bunun bir sıra səbəbləri var idi. Teymur Kiçik Asiyaya yürüş etməklə bəzi xırda hakimlərin osmanlılara qarşı çıxmasına şərait yaratdı. Onlar müstəqilliklərini bərpa etmək üçün Teymura müraciət etmişdilər. Teymurun hələ XIV yüzilliyin sonlarında məğlub etdiyi Qaraqoyunlu Qara Yusif və Cəlairi sultanı Əhməd də Osmanlı sultanı I İldırım Bəyazidə sığınmışdılar. Teymur onları Bəyaziddən istəsə də, rədd cavabı almışdı. Həmçinin o, Ön Asiyanın mühüm ticarət mərkəzlərinə sahib olmaq istəyirdi. Bütün bunlar iki dövlət arasında toqquşmanı qaçılmaz etdi. **1402-ci ildə Ankara yaxınlığında teymurilərle osmanlılar arasında döyüş baş verdi.** Əmir Teymurun Hindistandan gətirdiyi döyüş filləri də müharibənin gedişinə həlledici təsir göstərdi.

Ankara döyüşündə Əmir Teymur qalib gəlsə də, bu bütün türk dünyasının gələcəyi üçün faciəli oldu. Osmanlıların Qərbə doğru irəlilədiyi bir dövrdə baş verən bu döyüş Bizansı xilas etmiş oldu. Bu qələbədən sonra Çin üzərinə səfərə hazırlaşan Əmir Teymur qəflətən vəfat etdi.

Teymur nələrə xüsusi diqqət yetirirdi?

Teymur ölkələrə etdiyi yürüşlərdə iqtisadi məqsədlər də güdüdü. Dövlətin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün ələ keçirdiyi ölkələrdən bacarıqlı və seçilmiş sənətkarları paytaxt Səmərqəndə gətirirdi. O, hakimiyyəti dövründə Asiyadan Avropaya gedən ticarət yollarını nəzarətdə saxlamağa xüsusi diqqət ayırmışdı. Avropa ölkələri ilə birbaşa ticarət əlaqələri yaratmaq siyasəti yeridən hökmdar bu addımla Avropa-Asiya ticarətində Səmərqəndin rolunu da artırmağa çalışırdı.

Əmir Teymurun yürüşlərində iqtisadi məqsəd nə idi?

Teymur daxili siyasətində nüfuzlu müsəlman ruhanilərindən də istifadə edirdi. O, İslam dininin nüfuzunun artırılmasında böyük xidmətlər göstərmişdi.

Əmir Teymur da Çingiz xan kimi dövləti uluslara bölmüşdü. Ulusları idarə edən valilər müəyyən qədər əsgər verməli, vergilərin yığılmasına nəzarət etməli idi.

Teymuri dövlətinin zəifləməsi və süqutu

Əmir Teymur vəfat etdikdən sonra varisləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Bu mübarizədə oğlu **Şahrux** qalib gəldi. Şahrux paytaxtı **Herat** şəhərinə köçürdü. O, Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətini asılı vəziyyətə saldı. Osmanlı və Qızıl Ordu dövlətləri ilə normal münasibətlər quruldu.

Şahruxun ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu **Uluqbəy** gəldi. O, məşhur astronom idi və dövlətin mədəni həyatına daha çox əhəmiyyət verirdi. Uluqbəy uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi.

Bu dövrdə Mərkəzi Asiyada yeni bir dövlət – **Şeybani dövləti** yaranmışdı. Şeybanilər Teymuri dövlətində olan daxili çəkişmələrdən istifadə edib bir sıra əraziləri, xüsusilə Buxara və Səmərqənd şəhərlərini ələ keçirdi. Şeybani işğalları nəticəsində Teymuri dövlətinin ərazisi yalnız Xorasanla məhdudlaşdı.

Teymurilərin sonuncu güclü hökmdarı **Hüseyn Bayqara** hakimiyyətə gəldikdən sonra itirilmiş torpaqlar geri qaytarıldı, dövlətin nüfuzu bərpa olundu.

Lakin onun ölümündən sonra Şeybanilər yenidən teymurilərə qarşı mübarizəni gücləndirdi. **1507-ci ildə** sonuncu Teymuri hökmdarı taxtdan salındı və Xorasan ələ keçirildi.

Bununla da **Teymuri dövlətinin varlığına son qoyuldu.**

Şahruxun xarici siyasətini atasının siyasəti ilə müqayisə edin.

"Teymurun nəsihətləri"ndə məmurlara əmr edilirdi: *"Vergi yığarkən rəiyyəti incitmək olmaz, çünki rəiyyəti incitmək xəzinənin boşalmasına və dövlətin zəifləməsinə səbəb olar. Əhali ilə elə raftar edin ki, onlar öz yurdlarını tərk etməsinlər. Əgər bir yerin əhalisi zülm ucbatından köçüb gedərsə, həmin ərazinin gəliri kəsilsin, bu isə dövlətin tənəzzülünə səbəb olar. Narazı xalq xarici düşmən gələndə ona müqavimət göstərməyəcək, əksinə, xilaskar kimi düşmənin tərəfinə keçəcəkdir".*

Sultan Şahrux hakimiyyətdə olduğu müddətdə atası Əmir Teymurun fərqli olaraq, savaşa və fəthlərə önəm verməmiş, elmin və mədəniyyətin inkişafı ilə yanaşı, quruculuq işləri ilə məşğul olmuşdur. O, ayrı-ayrı ölkələrlə, o cümlədən də Çinlə ticarət işlərini genişləndirmiş, imperatorluğu **"Teymurlu intibahı"** deyilən hərəkatın ən yüksək nöqtəsinə çatdırmağa nail olmuşdu. Şahruxun dövründə paytaxt Herat və Səmərqənd şəhərləri dünyanın ən önəmli mədəniyyət mərkəzlərindən olmuş, dövlətin əvvəlki qüdrəti yenidən bərpa olunmuşdu.

16

XAÇLI YÜRÜŞLƏRİ

Səlib, katolik, indulgensiya, Qüds krallığı,
Səlahəddin Əyyubi, Qranada əmirliyi

* Səlib

*ərəb sözü olub mənası "xaç"
deməkdir.*

Avropa xristianlarının şərq-müsəlman ölkələrinə qarşı apardıqları Səlib* yürüşləri dünya tarixinin gedişinə güclü təsir etmiş, mühüm nəticələrə səbəb olmuşdur. Xristian-katolik kilsəsinin başçılığı altında aparılan bu yürüşlər amansızlığı və qəddarlığı ilə yadda qalmışdır.

Din və hakimiyyət

IV yüzillikdə Roma imperiyasının parçalanması xristian kilsəsinə də təsir göstərdi. Qərbi Avropada xristian kilsəsinin başçısı Roma papası, Şərq (Bizans) kilsəsində isə Patriarx* sayılırdı.

* Patriarx

*pravoslav kilsəsində ən
yüksək ruhani rütbədir.*

*Xristian dininin
parçalanmasına
həsr olunmuş şəkil*

Qərbi Roma imperiyasının yerində yaranmış hansı dövlətin başçısı – kralı xristianlığı qəbul etmişdi?

Qərbi Roma imperiyasının xarabalıqları üzərində öz dövlətlərini quran Avropanın "barbar" başçıları xristianlığı qəbul etdilər və bu hakimiyyətin İsa peyğəmbər tərəfindən onlara verildiyini iddia etməyə başladılar.

Bütün bunlar Qərbi Avropada xristian dinini möhkəmləndirdi.

Papa və patriarx arasında xristianların vahid lideri olmaq uğrunda mübarizə başladı. Bu, 1054-cü ildə xristian dini və kilsəsinin rəsmi olaraq bölünməsi ilə nəticələndi.

Papaların apardığı mübarizənin nəticələri nə oldu?

Qərb **katolik** (ümumdünya), Şərq isə **pravoslav** (haqiqi din) kilsəsi adlandı.

Qərbi Avropada feodal dağınlığı dövründə vahid, mərkəzləşmiş qaydada idarə olunan yeganə təşkilat katolik kilsəsi idi. Roma şəhəri və ətrafındakı ərazilər Papa vilayəti adlanırdı. Bu ərazini Papa öz mülkiyyəti kimi idarə edirdi. Katolik kilsəsi həmçinin ən iri torpaq sahibinə çevrilmişdi.

Avropada becərilən torpaqların 1/3-i kilsəyə məxsus idi. Bütün Qərbi Avropa əhalisi kilsəyə onda bir vergisi ödəyirdi. Hər bir xristian dini mərasimlər üçün (*xaç suyuna salınma, kəbin və s.*) kilsəyə pul ödəməli, saysız-hesabsız xristian müqəddəslərinin şəərəfinə keçirilən bayramlara öz gəlirindən pay ayırmalı idi.

Papalar özlərini tanrının yer üzərində canişini elan edir, istənilən şəxsi bağışlamaq hüququna malik sayır və indulgensiya* – “cənnət qəbzələri” satışlarını həyata keçirirdilər.

Toplanan sərvətlərin çox hissəsi Romaya göndərilirdi. Papa Avropada ən varlı şəxs idi.

Bir sıra dövlətlərin kralları papadan borc alırdılar. Katolik kilsəsinə sərvət toplamaqda, israfçılıqda, xalqı aldatmaqda tənqid edənlər kilsə tərəfindən təqib olunurdu. Onlar **bidətçi**, yəni dinindən dönmə adlandırılırdı.

Bidətçilər **inkvizisiyaya** – kilsə məhkəməsinə verilir, əmlakları kilsənin xeyrinə müsadirə edilirdi.

Papaların nüfuzu o qədər artmışdı ki, İngiltərə, Polşa və Danimarka kralları özlərini papanın vassalı hesab edirdilər.

* **İndulgensiya**

günahların bağışlanması haqqında Papa fərmanıdır.

Sizcə, indulgensiya satışı doğru idimi?

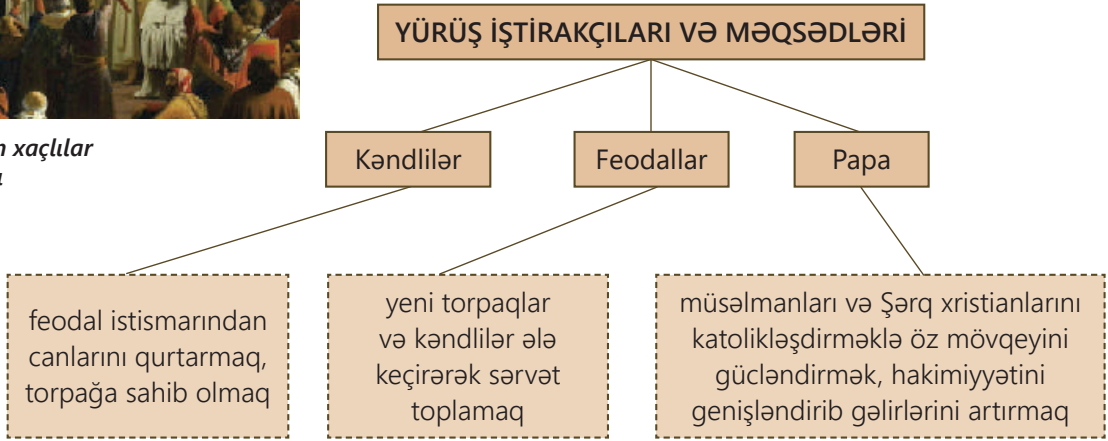

Roma papasının xaçlılar qarşısında çıxışı

Xaçlı yürüşlərinin səbəbləri və başlanması

Roma papası 1095-ci ildə çıxış edərək bütün xristianları *"İsanın qəbri"ni azad etmək, Fələstində "müqəddəs torpaqlar"ı müsəlmanlardan təmizləmək* uğrunda yürüşə başlamağa səslədi.

Tezliklə papanın çağırışı bütün Avropada böyük həyəcan və coşquya səbəb oldu. Hər yerdə yürüşə hazırlıq görülməyə başlandı. Yürüş iştirakçılarının tərkibi və məqsədləri müxtəlif idi.

Dünyanın ən qədim şəhərlərindən olan Qüds (Yerusəlim) üç dinin (yəhudilik, xristianlıq, islam) müqəddəs şəhəri sayılır. Xristianların inancına görə İsa peyğəmbər burada dəfn edilmişdir.

Müsəlman dünyasının üçüncü müqəddəs məscidi olan əl-Əqsa bu şəhərdə yerləşir. Yəhudilər Süleyman məbədinin bu şəhərdə yerləşdiyinə inanır. Sonradan məbəd romalılar tərəfindən dağıdılmışdır. Qüds şəhəri VII yüzillikdən Ərəb xilafətinin tərkibində idi. XI yüzillikdə Səlcuq dövləti Qüdsü öz hakimiyyəti altına almışdı.

Müsəlmanların hakimiyyəti dövründə xristian və yəhudilər şəhərdə sərbəst yaşayırdı, hərə öz dini ayinlərini azad şəkildə həyata keçirirdi.

Qüds (Yerusəlim)

"Əyyubilər **Qərbi Azərbaycanın** (indiki *Ermənistan*) Araz vadisin-dəki Dvin şəhəri ətrafından idilər. Atlı döyüşçü kimi bacarıqları onların ərazidəki müxtəlif Səlcuqlu türk sərkərdələrinin qüvvələrinə qoşulmağa imkan yaratdı."

"Sultan Səlahəddinin həyatı və əfsanəsi"
Conatan Fillips

Birinci xaçlı yürüşü 1096–1099-cu illəri əhatə etmişdir. Bu yürüşə əvvəlcə kəndlilər başladılar. Pis silahlanmış, hərbi işi bilməyən kəndlilər səlcuqlar tərəfindən darmadağın edildi. Bunun ardınca yaxşı silahlanmış və döyüş təcrübəsi olan feodalların yürüşü başladı.

1099-cu ildə Qüdsə daxil olan səlibçi ordusu müsəlman və yəhudi əhaliyə qarşı dəhşətli qırğın törətdi.

Səlibçilər Aralıq dənizinin şərq sahilləri boyunca ələ keçirilmiş ərazilərdə öz dövlətlərini yaratdılar. Fələstini idarə edən **Qüds krallığı** səlibçi dövlətlərin başçısı sayılırdı.

Birinci xaçlı yürüşündə xaçlıların uğur qazanmasının əsas səbəbi Böyük Səlcuq dövlətinin zəifləməsi idi. Qüdsün itirilməsi səlcuqların müsəlman aləmindəki mövqeyinə ağır zərbə vurdu. Məğlubiyyətlə barışmaq istəməyən Səlcuq sultanlıqları və bəylikləri ümumi düşməne qarşı qüvvələrini birləşdirdilər. Bu, tezliklə öz bəhrəsini verdi. Mosul əmiri xaçlıları məğlub edib bəzi əraziləri azad etdi.

Buna cavab olaraq ikinci xaçlı yürüşü başladı. Lakin bu yürüş xaçlıların məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bundan sonra xaçlılar daha ağır zərbə aldılar. Misir hökmdarı **Səlahəddin Əyyubi** xaçlı ordusunu darmadağın edib Qüdsü azad etdi. Qüdsü geri almaq üçün Müqəddəs Roma imperatoru, Fransa və İngiltərə krallarının iştirakı ilə təşkil edilən üçüncü xaçlı yürüşü də uğursuzluqla nəticələndi.

Məşhur şərqşünas V.Minorski mənbələrin "Əyyubilərin Azərbaycanın Dvin şəhərindən olmasını təsdiq etdiyini" yazmışdır. Səlahəddinin atasının türk, ərəb və ya kürd olması haqqında fikirlər olsa da, anası türk idi. Buna görə də qardaşlarının **Turanşah, Tuğtigin** və **Börü** kimi türk adları daşması təsadüfi deyil. Tarixi mənbələrdə Əyyubilər dövləti Türk dövləti adlanır. Sarayda türk dilində danışılırdı.

Əsrlər boyu müxtəlif düşmənlərin hücumlarına tab gətirmiş bu şəhər ilk dəfə Avropa xristianları tərəfindən tutuldu. Güzəl saray və binalar, heykəllərlə zəngin olan, Avropanın o dövr üçün ən gözəl kilsəsi sayılan Müqəddəs Sofiya kilsəsinin yerləşdiyi bu şəhərdə yarım milyon insan yaşayırdı.

Həmin dövrdə Qərbi Avropanın ən böyük şəhərlərində 10 min insan var idi. Səlibçilərin əsil siması və məqsədləri burada aşkara çıxdı. Onlar xristian şəhərini talan edib Sofiya kilsəsini murdarlamaqdan belə çəkinmədilər.

Mətdə hansı şəhərdən bəhs olunur?

Xaçlı yürüşlərinin qarətçi xarakteri özünü hansı yürüşdə daha qabarıq göstərdi?

Xaçlı yürüşlərinin əsl səbəbləri hansılar idi?

* Rekonkista

müsəlmanların Pireney yarımadasından qovulması prosesidir.

Dördüncü xaçlı yürüşünə Papa III İnnokenti rəhbərlik edirdi. Bu məqsədlə güclü dəniz donanması olan Venesiyadan gəmilər kirayə edilmişdi. Venesiya Şərq ölkələri ilə ticarətdə Bizansla rəqabət aparırdı. Katolik kilsəsinin də patriarxla düşmənçiliyi yürüşün istiqamətini Bizansın paytaxtı olan Konstantinopola yönəltdi. 1204-cü ildə xaçlılar Konstantinopulu tutaraq qarət etdilər.

Din pərdəsi altında xaçlı yürüşlərinin əsil məqsədi Dördüncü Səlib yürüşlərində üzə çıxdı. Xaçlıların bu şəhər üzərində ağalıkları 50 ildən çox davam etdi. Öz paytaxtlarını qaytarmaq üçün uzun müddət mübarizə aparan bizanslılar, nəhayət, səlibçiləri şəhərdən qova bildilər.

Şərq ölkələrini istila etmək üçün daha 4 xaçlı yürüşü təşkil edildi. Lakin XIII yüzilliyin sonlarında səlibçilər Şərqdə tutduqları bütün ərazilərdən qovuldular.

Avropada müsəlmanlara qarşı xaçlı yürüşləri. Rekonkista*

VIII yüzilliyin ortalarından etibarən Pireney yarımadasındakı **Kordova əmirliyi** müstəqil dövlətə çevrildi. X yüzilliyin birinci yarısından bu dövlət **Kordova xilafəti** adlanmağa başladı.

Orta əsrlər dövründə müsəlman İspaniyası Avropanın mədəni və iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş ərazisi idi. Burada müsəlmanlarla yanaşı, xristian və yəhudilər də yaşayırdılar. Xristian və yəhudilərin sərbəst şəkildə öz dini inanclarını, ayinlərini yerinə yetirmələrinə imkan verilirdi. Kordova elm, mədəniyyət, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Burada universitet, mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. On minlərlə əlyazma kitabların saxlanıldığı kitabxanalar var idi. Şərq üslubunda möhtəşəm binalar – saraylar, məscidlər inşa edilmişdi. Gecələr küçələri lampalar vasitəsilə işıqlandırırdılar. Qərbi Avropadan elmi bilikləri artırmaq, müsəlman alimlərdən dərs almaq, cəbr və astronomiyani öyrənmək üçün avropalılar Kordovaya gəlirdilər. Avropada indi də istifadə edilən rəqəmlərlə tanışlıq Kordovadan başlamışdı.

Müsəlman memarlığının ən gözəl nümunələri – Sevilyada inşa edilən **əl-Kəsar saray-qalası**, Qranadada yerləşən **əl-Həmbra sarayı** indi də İspaniyada qalmaqdadır. Kordova xilafətinin ticarət gəmiləri Aralıq dənizi hövzəsində yerləşən İtaliya, Bizans, Abbasi xilafəti, Şimali Afrika ölkələri ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı.

XI yüzilliyin birinci yarısında daxili çəkişmələr və xristian krallıqlarının hücumları nəticəsində zəifləyən Kordova bir neçə müstəqil əmirliyə parçalandı. Roma papaları yaranmış fürsətdən istifadə etmək qərarına gəldilər. Onlar müsəlman və yəhudi əhalini İspa-

niyadan qovub çıxarmaq üçün xristianları xaçlı yürüşünə çağırırdılar. Səlibçilər parçalanmış, öz aralarında düşmənçilik edən əmirlikləri ələ keçirməyə başladılar. Pireney yarımadasında bir-birinin ardınca xristian dövlətləri olan **Portuqaliya, Kastiliya, Araqon və Navarra** krallıqları meydana gəldi.

XIV yüzillikdə müsəlmanların əlində ancaq Qranada əmirliyi qalmışdı. **Kastiliya və Araqon dövlətlərinin birləşməsi nəticəsində 1479-cu ildə vahid İspaniya krallığı yarandı.** Navarranı Fransa ilə öz aralarında bölüşdürən İspaniya daha da gücləndi. 1492-ci ildə İspaniya krallığının ordusu Qranadanı işğal etdi. Bununla da müsəlmanların İspaniyadan qovulması prosesi başa çatdı.

Pireney yarımadasında yalnız xristian dövlətləri olan Portuqaliya və İspaniya krallıqları qaldı. Xristianlar Pireney yarımadasındakı məscidləri kilsəyə çevirdilər.

Xaçlı yürüşlərinin nəticələri

Qarşısına qoyduğu məqsədlərə çata bilməsə də, xaçlı yürüşlərinin bir sıra mühüm nəticələri olmuşdur.

Yürüşlər nəticəsində:

- ✓ Avropa xalqlarının dünyagörüşü və mədəniyyətində mühüm dəyişikliklər baş verdi;
- ✓ Aralıq dənizində ticarət canlandı;
- ✓ Şimali İtaliya şəhərləri (Venesiya, Genuya) Bizans və ərəb tacirlərini sıxışdırıb Aralıq dənizindəki ticarəti öz əllərinə aldılar;
- ✓ Avropalılar Şərqdən **ipək, dərmən, ətir** və **güzgü** istehsal etməyi, **yel dəyirmanlarının** inşasını öyrəndilər;
- ✓ Kənd təsərrüfatı inkişaf etdi. Bir sıra yeni bitkilərin – çəltik, qarabaşaq, limon, ərik, qarpız becərilməsinə başlandı;
- ✓ Avropalılar Şərqdə ilk dəfə **kağız** və **barıtlı** tanış oldu;
- ✓ Məişət həyatında bir sıra yeniliklər meydana gəldi;
- ✓ Yürüşlərin əsas təşkilatçısı və ilhamvericisi olan katolik kilsəsinin, papaların nüfuzu aşağı düşdü. Bu da kilsənin dövlət işlərinə təsirini azaltdı.
- ✓ Səlib yürüşləri Şərq ölkələrinin iqtisadi və mədəni həyatına mənfi təsir göstərirdi.
- ✓ Şərqi Aralıq dənizi hövzəsində yerləşən bir sıra şəhərlər dağıdıldı. Əhalisi qırğınlara və talanlara məruz qaldı.

Xaçlı döyüşçüsü

Avropada müsəlmanlara qarşı xaçlı yürüşünün başlıca nəticəsi nə oldu?

Xaçlı yürüşlərinin nəticələri ilə bağlı sxem hazırlayın.

17

İTALİYA

Şəhərlər ölkəsi, ticarət, kommuna, şəhər-respublikalar, Venesiya

Avropanın digər ölkələrindən fərqli olaraq, İtaliyada klassik feodalizm dövründə mərkəzləşdirilmiş dövlət yaranmadı. İtaliya siyasi və iqtisadi cəhətdən dağınıq ölkə olaraq qalırdı. Buna baxmayaraq, İtaliya şəhərlərinin çoxluğu ilə seçilirdi. Burada 300-dək şəhər var idi.

İqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri. Şəhərlər

İtaliyada iri şəhərlər digər Avropa ölkələrinə nisbətən daha tez, IX–X yüzilliklərdə meydana gəldi. Şəhərlər, adətən, çay və dənizlərin yaxınlığında, ticarət yollarının kəsişdiyi yerlərdə salınırdı. Bəzi şəhərlər isə böyük monastırların və iri feodal qəsrlərinin ətrafında, həmçinin qədim Roma qalalarının xarabalıqlarının yerində yaranmışdı.

Florensiya

Şəhər sakinləri başlıca olaraq sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olurdular. Əhali şəhərlərin ətrafında taxıl əkir, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olur, mal-qara sürüləri də saxlayırdı. Qala divarları ilə əhatə olunmuş şəhərlərin ərazisi kiçik olduğundan burada evləri iki-üç mərtəbəli tikirdilər. Şərqlə ölkələrindəki şəhərlərlə müqayisədə burada su kəmərləri və kanalizasiya sistemi olmadığından natəmizlik hökm sürürdü. Şəhərlərdə yeganə geniş yer bazar meydanı idi. Meydanın yanında şəhərin baş kilsəsi yerləşirdi.

Şəhərlərdə istehsal olunan məhsulun əksəriyyəti emalatxanalarda hazırlanırdı. Emalatxana həm də hazır məhsulu satmaq üçün dükən rolunu oynayır. Ticarət şəhərlilərə böyük gəlir gətirirdi.

Sizcə, şəhərlərin sürətli inkişafının əsas səbəbləri hansılar idi?

Əvvəllər Şərqlə Qərblə arasındakı ticarət əlaqələrində Bizans başlıca rol oynayır. Sonralar Aralıq dənizi vasitəsilə Şərqlə ölkələri ilə ticarət Venesiya və Genuya tacirlərinin əlinə keçdi. Onların ticarət əlaqəsi saxladığı Şərqlə ölkələrindən biri də Azərbaycan idi.

Şəhərlərin salındığı torpaqlar, adətən, feodallara məxsus olurdu. Onlar şəhər əhalisinin senyoru hesab edilir, şəhərlilərdən vergi alırdı. Şəhərlər varlandıqca senyorlar da verginin miqdarını artırır. Şəhərlərin bütün iqtisadi və siyasi həyatı senyorların nəzarəti altında idi.

Əksər Avropa ölkələrində şəhərlilər senyorların zülmündən xilas olmaq üçün mübarizə aparırdılar. İtaliyanın bir sıra şəhərləri senyorlara qarşı mübarizədə qalib gəlib özünüidarə hüququ aldı. Belə şəhərlər **kommuna** adlanırdı. Azad kommunalar tədricən ətraf əraziləri də öz tərkiblərinə daxil edərək müstəqil şəhər-dövlətlərə və ya **şəhər-respublikalara** çevrildi.

Qızıl pul (İtaliya)

T Orta əsrlər İtaliya şəhərləri ilə Azərbaycan şəhərlərini müqayisə edin.

Şəhər-respublikalar

Hakimiyyətin ayrı-ayrı ailələrin əlinə keçməsinin hansı nəticələri ola bilərdi?

Venesiya Respublikasının gerbi

Venesiyanın coğrafi mövqeyi Aralıq dənizindəki ticarət üstünlüyünə necə təsir göstərirdi?

İtaliyada mövcud olan şəhər-respublikaların öz qanunvericiliyi, inzibati idarəsi, qoşunu var idi. Onlar pul zərb etmək və gömrük yığmaq hüququna malik idi.

XI–XV yüzilliklərdə **Florensiya** İtaliyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ən iri şəhər-dövlətlərindən biri idi. Şəhərdə çoxlu sayda iri mahud emalatxanaları var idi. Burada muzzdlu əmək tətbiq olunurdu. Şəhərin varlı ailələri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi. Nəticədə Mediçi ailəsi qalib gəldi. Onların sırasında varlı bankirlər və tacirlər var idi. Mediçilərin hakimiyyəti zamanı Florensiya daha da inkişaf etdi.

XIV yüzilliyin ortalarında **Venesiya Respublikası** Avropanın ən qüdrətli dəniz dövlətlərindən birinə çevrildi. Xaçlı müharibələrindən istifadə edən Venesiya Egey dənizi hövzəsində və Konstantinopolda ticarət məntəqələri ələ keçirmişdi.

Venesiya vasitəçi ticarətdən çox böyük gəlir götürürdü. Çindən, Hindistandan, Azərbaycandan, eləcə də Yaxın və Orta Şərq ölkələrindən gətirilən müxtəlif mallar Venesiya tacirləri vasitəsilə Avropa ölkələrinə çatdırılırdı.

Şərqlə ticarət Venesiyada toxuculuq müəssisələrinin inkişafına təkan verirdi. **Əl əməyinə əsaslanan, əmək bölgüsü və muzzdlu əmək tətbiq olunan belə müəssisələr manufaktura adlanırdı.** Müxtəlif ölkələrdən, xüsusilə Azərbaycandan gətirilən xam ipək, pambıq və yundan parçalar toxunurdu. İstehsal olunan məhsul Avropa dövlətlərinə baha qiymətə satılır və yüksək gəlir əldə olunurdu. Venesiya güzgüləri bir çox ölkələrdə şöhrət qazanmışdı.

Venesiya

İtaliyanın şəhər – respublikaları və papa vilayəti

- Şəhər
- Papa vilayəti

Şərqlə ölkələri ilə ticarət əlaqələrində Venesiyanın Qara dənizdəki ticarət mərkəzləri əhəmiyyətli rol oynayır. İtaliya şəhər-respublikaları toxuculuq müəssisələrinin tələbatını Azərbaycandan aldıkları xam ipəyin hesabına ödəməyə çalışırdılar. Genuya Respublikasını vasitəçilikdən sıxışdırıb çıxaran Venesiya Şərqlə ticarətdə tam üstünlüyə nail oldu. Venesiyanın Aralıq dənizi ticarətindəki üstün mövqeyi osmanlıların Konstantinopolu ələ keçirmələrində davam etdi.

Şərqlə vasitəçi ticarətdən külli miqdarda gəlir əldə edən tacirlər ayrı-ayrı şəxslərə faizlə borc pul verir, nəticədə daha da varlanırdılar. Təsadüf deyil ki, Avropada yaradılan ilk bank da hələ XII yüzillikdə Venesiyada fəaliyyətə başlamışdı. Burada elə o vaxtdan **veksel*** və **çək sistemi*** tətbiq olunurdu.

* Veksel

pul götürən şəxsin yazılı öhdəlik sənədidir.

* Çək sistemi

qiymətli kağızların tətbiqi sistemidir.

Başqasından faizlə pul götürülməsinin insanların həyatlarında hansı dəyişikliklərə səbəb ola biləcəyini müzakirə edin və nəticə çıxarın.

18

FRANSA

Mərkəzləşdirilmiş dövlət, Paris, IV Güzəl Filipp, Baş ştatlar, Yüzlük müharibə, Janna d'Ark, Puatye döyüşü, Azenkur döyüşü, Jaklar üsyanı, XI Lüdoviq

Feodal dağınlığı və siyasi dağınlıq nədir? Hansı oxşar və fərqli cəhətləri var?

Təbii-coğrafi şərait müxtəlif ölkələrin siyasi və sosial-iqtisadi inkişafına necə təsir göstərə bilər? Müasir dövrlə əlaqələndirərək izah edin.

Fransada XI yüzillikdə feodal dağınlığı davam edirdi. Ölkə iri və xırda feodal mülklərinə parçalanmışdı. Kral hakimiyyəti bütün ölkəni əhatə etmirdi. Kralın şimal-şərqi Fransadakı mülkləri yalnız **Paris** və **Orlean** şəhərləri daxil olmaqla kiçik bir ərazini əhatə edirdi. Kral bütün Fransa ərazisi üçün ümumi qanunlar qəbul edə, əhalidən vergi toplaya bilmirdi. Buna görə də kralın daimi ordusu və məmurları yox idi.

Təbii-coğrafi şərait ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında özünəməxsus xüsusiyyətlərin yaranmasına səbəb olmuşdu. Fransanın şimalından fərqli olaraq, cənubunda feodal münasibətləri zəif inkişaf etmişdi. Bunun səbəbi cənubda şəhərlərin inkişafı və dağlıq bölgələrdə azad icmaların qalması idi. Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələri üçün əlverişli mövqedə yerləşməsi Fransanın cənubunda şəhərlərin inkişafına şərait yaratmışdı.

Fransanın şimalı ilə cənubu arasında fərqli sosial-iqtisadi və siyasi inkişaf ölkədə vahid xalqın formalaşmasına mane olurdu. Ölkənin şimalında və cənubunda yaşayan əhali fərqli dillərdə danışır. Bu, feodal dağınlığını daha da gücləndirirdi.

Ölkənin birləşməsinə şərait yaradan amillər

XI yüzillikdə Avropanın digər yerlərində olduğu kimi, Fransada sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı sürətlə inkişaf edirdi. Şəhərlər böyüyür, ticarət genişlənirdi. Hər bir vilayətin müxtəlif məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşması onları iqtisadi baxımdan bir-birinə bağlayırdı. Nəticədə tədricən ölkənin iqtisadi birliyi yaranırdı. XIII yüzilliyin sonunda **Paris** bütün Şimali Fransanın iqtisadi mərkəzi oldu. Eyni zamanda vilayətlər arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi ölkənin siyasi birləşməsi üçün əlverişli şərait yaratdı.

Taxıl biçini

Aramsız daxili və xarici müharibələr feodalların təsərrüfatla məşğul olmasını məhdudlaşdırırdı. Ona görə də bir çox feodallar öz əkin sahələrini hissələrə bölərək istifadə üçün kəndlilərə paylayırdılar. Daha çox pula ehtiyacı olan feodallar yüksək ödənc müqabilində kəndliləri şəxsi asılılıqdan azad etməyə başladılar. Lakin feodaldan torpağa görə asılılıq qalırdı. Kəndli pay torpağından istifadə etmək üçün ağaya icarə haqqı ödəməli idi.

Müvafiq dövrdə Fransanın siyasi və sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərini Azərbaycanla müqayisə edin.

Sizcə, hər hansı bir ölkədə iqtisadi birliyin yaranması onun siyasi birliyinə necə təsir göstərir?

Fransanın birləşməsi uğrunda mübarizənin başlanması

Kral mülkləri əhəmiyyətli ticarət yollarının qovşağında idi. Bu yollardan keçən tacirlərdən alınan vergilər kral xəzinəsini zənginləşdirirdi. Mərkəzləşdirmə siyasəti əvvəlcə ölkənin şimalından başlandı. Kral feodal özbaşınalığına qarşı mübarizə aparır, şəhərləri, sənətkarlıq və ticarəti himayə edirdi. Ona görə də şəhərlər güclü kral hakimiyyətinin tərəfdarı idi. İri feodallar isə **mərkəzləşdirilmiş dövlət*** yaranmasına mane olurdular. Lakin fasiləsiz ara müharibələri feodalları zəiflədirdi. Bu da kral hakimiyyətinin güclənməsinə şərait yaratdı.

Fransanın birləşdirilməsində ən böyük maneə **İngiltərə kralı** idi. Belə ki hələ XI yüzilliyinin ikinci yarısında **Normandiya hersoqu** İngiltərəni işğal etmişdi. Özünü İngiltərə kralı elan edərək Fransadakı mülkünü – Normandiyanı da öz əlində saxlamışdı. Onun varisləri tədricən Fransa torpaqlarının yarısından çoxuna yiyələnmişdilər. Ona görə də bu ərazilər uğrunda İngiltərə və Fransa kralları arasında vaxtaşırı müharibələr baş verirdi.

XIII yüzilliyin əvvəllərində Fransa kralı **Normandiyanı** ələ keçirdi. Artıq XIV yüzilliyin əvvəllərində Fransa torpaqlarının çox hissəsi kralın hakimiyyəti altında birləşdirilmişdi. *Bu ərazilər kralın təyin*

* Mərkəzləşdirilmiş dövlət

ölkənin vahid mərkəzi hakimiyyətə tabe edilməsidir.

Fransanın birləşdirilməsinə mane olan amilləri təhlil edin.

Fransanın birləşdirilməsinə mane olan amillər	
Daxili amillər	Xarici amillər

Hansı amillər Fransanın birləşdirilməsinə şərait yaratdı?

IV Filipp

Fransa kralı IV Filipp və Roma papası arasında münaqişənin nəticəsini Avropanın sonrakı tarixi inkişafına təsirlərini dəyərləndirin.

Məhdud monarxiya nədir və onun hansı əlamətləri var idi?

etdiyi məmurlar tərəfindən idarə olunurdu. Kral məhkəməsi mərkəzi hakimiyyətə tabe olan bütün ərazilərdə ali məhkəməyə çevrildi.

Ölkənin hər yerində yerli pullarla yanaşı, kralın pul vahidi də qəbul olunmalı idi. Kral pulları tədricən yerli pulları sıxışdırıb çıxardı. Bu isə bütün ölkə ərazisində daxili ticarəti xeyli asanlaşdırdı və Fransanın iqtisadi cəhətdən birləşdirilməsinə kömək etdi.

Beləliklə, Fransa tədricən mərkəzləşdirilmiş dövlətə çevrilirdi. Ölkənin böyük hissəsi mərkəzi hakimiyyətə tabe edildi.

Monarxiyanın möhkəmlənməsi

Fəal və qəddar hökmdar olan kral **IV Filip (1285–1314)** öz mülklərini daha da artırmaq istəyirdi. O bu məqsədlə müharibələr aparırdı. Aramsız müharibələr nəticəsində kral xəzinəsi boşalmışdı. Kral xəzinəni doldurmaq üçün vergiləri artırırdı. Həmçinin, Kral IV Filipp yəhudilərin sələmçiliklə məşğul olmasını bəhanə edərək onların əmlaklarını əllərindən aldı, özlərini isə ölkədən sürgün etdi.

Kralın kilsə torpaqlarına vergilər qoyması isə Roma papası ilə münaqişəyə səbəb oldu. O, Papanı cəzalandırmaq üçün İtaliyaya silahlı dəstə göndərdi. Papanın sarayına girməyi bacaran bu dəstə onu təhqir etdi. Bu təhqirə dözməyən Papa qısa müddət sonra öldü. Ondan sonrakı papalar bir müddət Fransa krallarından asılı vəziyyətə düşdü.

Beləliklə, monarxiyanın möhkəmlənməsi ilə papalığın Avropa ölkələri üzərində təsiri tədricən zəiflədi.

Baş Ştatlar

Papaya qarşı mübarizədə ölkənin bütün sosial təbəqələrinin dəstəyini qazanmaq üçün Kral IV Filipp 1302-ci ildə **Baş Ştatlar** adlanan məclis çağırırdı. Baş ştatlar **ruhani, zadəgan və varlı şəhər sakinlərinin** nümayəndələrindən ibarət idi. O vaxtdan etibarən krallar yeni vergilər təyin etmək istədikləri zaman Baş ştatları çağırırdılar. Bu vergilərin yükü şəhər əhalisinin və kəndlilərin üzərinə düşürdü.

Beləliklə, Fransada **məhdud monarxiya** yarandı. Bu, mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranmasının ilk mərhələsi idi. Kral hakimiyyəti hələ kifayət qədər güclü deyildi. Kral ölkəni idarə etmək üçün müxtəlif təbəqələrdən olan nümayəndələr məclisinə – Baş Ştatlara arxalanırdı.

Yüzillik müharibə

İngiltərə kralı Fransanın birləşdirilməsi prosesində itirdiyi mülklərini geri almaq istəyirdi. Varlı şəhərləri olan **Flandriya*** uğrunda rəqabət Fransa və İngiltərə kralları arasında düşmənçiliyi daha da gücləndirdi. Fransız kralları dəfələrlə Flandriyanı ilhaq etməyə çalışdılar, lakin nail ola bilmədilər. Eyni zamanda İngiltərə də geniş ticarət əlaqələri saxladığı Flandriyanın Fransa tərəfindən işğalını istəmirdi.

Müharibənin başlanmasına bəhanə isə qohumluq əlaqələrini əsas gətirən İngiltərə kralının boş qalmış Fransa taxtına iddia etməsi oldu. Beləliklə, 1337-ci ildə İngiltərə və Fransa arasında yeni müharibəyə başlandı. Bu müharibə fasilələrlə bir əsrdən çox davam etdiyi üçün **Yüzillik müharibə (1337–1453)** adlanır.

Müharibənin əvvəlində ingilis qoşunu həm dənizdə, həm də quruda bir sıra qələbələr qazandı. Oxçuların və atlı qoşunun fəaliyyətinin doğru əlaqələndirilməsi nəticəsində ingilis ordusu qalib gəldi. 1356-cı ildə **Puatye döyüşündə** Fransa kralı əsir düşdü.

* Flandriya

İndiki Belçika, Hollandiya və Fransanın bir hissəsini əhatə edən tarixi vilayətdir.

Yüzillik müharibə başlayan dövrdə Azərbaycanda siyasi vəziyyət necə idi?

Sizcə, aşağıdakı miniatürdə təsvir edilənlərdən hansı ingilis ordusudur? Mülahizələrinizi mətn əsasında əsaslandırın.

İngilis qoşunları	Fransız qoşunları
<ul style="list-style-type: none">Sayca çox olmasa da, daha yaxşı təşkil olunmuşdu.O dövrdə öz bacarıqları ilə məşhur olan ingilis oxçuları atlı qoşunun əməliyyatlarını dəstəkləyirdilər.Ayrı-ayrı qoşun növləri döyüşlərdə bir-biri ilə yaxşı əlaqələndirilirdi.Bütün hərbi qüvvələr baş komandana tabe idi.	<ul style="list-style-type: none">Sayca çox olsa da, vahid komandanlıq yox idi.Əsasən, atlı cəngavər dəstələrindən ibarət idi.Oxçular az idi. Cəngavərlər öz hərəkətlərini onlarla əlaqələndirmək istəmirdilər.Ordu ayrı-ayrı iri feodalların dəstələrinə parçalanmışdı.Kral yalnız öz xüsusi dəstəsinə, yəni qoşunun bir hissəsinə komandanlıq edirdi.

Cədvəldən istifadə etməklə İngiltərə və Fransa qoşunlarının oxşar cəhətlərini müəyyən edin.

1360-cı ildə Fransanın yeni kralı İngiltərə ilə ağır şərtlərlə sülh bağladı. Onun məqsədi vaxt qazanmaq və qüvvələri yenidən təşkil etmək idi.

1415-ci ildə ingilis ordusu yeni qüvvə ilə hücumla başladı və **Azenkur döyüşündə** qalib gəldi. Fransanın şimalı ingilislər tərəfindən tutuldu. Lakin xalqın müqaviməti onların qəti qələbəsinə mane oldu. İşğal edilmiş ərazilərdə əhali ingilislərə qarşı partizan müharibəsi aparmağa başladı.

İngilislər isə qəti qələbə məqsədilə mühüm əhəmiyyət daşıyan Orleanı mühasirəyə aldı. Qalanın alınması Fransa qoşununun şimaldan və cənubdan mühasirəyə düşməsi ilə nəticələnə bilərdi.

Fransanın taleyi həll olunarkən kəndli qızı **Janna d'Arkin** qəhrəmanlıqları müharibənin gedişində dönüş yaratdı. Gənc qızın hər-

*Puatye döyüşü.
Orta əsr miniatürü*

Sizcə, Yüzillik müharibədə Fransanın qələbəsinin səbəbləri nə idi?

Jaklar üsyanının yatırılması

Jaklar üsyanının hansı nəticələri oldu?

Mərkəzləşdirilmiş dövlətin əlamətlərinin əks olunduğu klaster tərtib edin.

bi taktikanı mənimsəməsi, döyüşçülərə vətənin müdafiəçisi kimi baxması, ən təhlükəli yerlərdə öndə olması fransızlarda ruh yüksəkliyi və inam yaradırdı. 1429-cu ildə Orlean ətrafında qələbə fransızlar üçün ilk böyük qələbə idi. Jannanın xalq arasındakı nüfuzu kral və feodalları narahat edirdi. Bir qədər sonra Janna əsir alındıqda Fransa kralı onun azad edilməsi üçün heç bir addım atmadı. İngilislər Jannanın hərbi uğurlarının əhəmiyyətini azaltmaq üçün onu cadugərlikdə günahlandıraraq edam etdilər.

Yüzillik müharibənin sonuna yaxın Fransa kralı cəngavər və muzd-lulardan ibarət daimi qoşun yaratdı. Müharibə **1453-cü ildə** bağlanan sülhlə başa çatdı. Fransa torpaqları azad edildi. Yalnız Kale limanı ingilislərdə qaldı.

Jaklar üsyanı

Müharibənin yaratdığı çətinliklər, vəba xəstəliyi və vergilərin artırılması xalqın vəziyyətini pisləşdirmişdi. Puatye döyüşündə biabırçı məğlubiyyət feodallara qarşı narazılığı daha da artırdı. Belə bir şəraitdə **1358-ci ildə** Fransada ən böyük kəndli üsyanı baş verdi.

Zadəganlar qısa pencək (fr. *jaket*) geyindikləri üçün kəndliləri "jak" adlandırırdılar. Bəzi şəhərlər üsyançıların tərəfinə keçdi. Kəndlilər feodalların zülmündən kralın xəbərinin olmadığını düşünür, feodallara qarşı "xeyrixah kral" uğrunda çıxış edirdilər. Feodallar danışıqlara dəvət edərək hiylə ilə üsyan başçısını ələ keçirdilər. Üsyan yatırıldı, lakin qorxuya düşmüş feodallar uzun müddət vergiləri artırmağa cəsarət etmədilər.

Mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranmasının başa çatması

Yüzillik müharibədən sonra da mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranması prosesi davam etdirilirdi.

Bu proses **XI Lüdoviqin** hakimiyyəti dövründə həlledici mərhələyə daxil oldu. Hakimiyyətini gücləndirmək üçün XI Lüdoviq düşmənlərinə qarşı mübarizədə hiylədən də istifadə edirdi. O, rəqiblərini bir-birinə qarşı mübarizəyə sövq etməklə onların birliyinə mane oldu, sonra isə hər birini ayrı-ayrılıqda məğlub etdi. Nəticədə XV yüzilliyin sonlarında Fransanın vahid dövlət halında birləşdirilməsi, əsasən, başa çatdı. Artıq ölkə kral tərəfindən idarə olunurdu. Bu, **mərkəzləşdirilmiş dövlətin** yaranması demək idi. Mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranması **mütləq monarxiyanın** (kralın *təkbaşına hakimiyyətinin*) təşəkkülü prosesinə də şərait yaratdı.

İNGİLTƏRƏ VƏ FRANSA XI-XIV YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Xəritə əsasında XI-XV
yüzdilliklərdə Fransada baş
vermiş geosiyasi dəyişik-
likləri təhlil edin.

ŞİMAL
DƏNİZİ

Vilhelm tərəfindən 1066-cı ildə
İngiltərənin tutulması

Norman ordularına qarşı yerli əhalinin
silahlı qarşdurma yaratdığı ərazilər

XII yüzilliyin əvvəllərində Fransa
kralının hakim olduğu ərazilər

XIV yüzilliyin əvvəllərində Fransada kral
torpaqlarına birləşən ərazilər

İri feodalların malik olduqları ərazilər

İngiltərənin Fransadakı əraziləri

XII yüzilliyin
sonları

XIV yüzilliyin
əvvəllərində

XIV yüzilliyin əvvəllərində iri feodal
ərazilərinin sərhədləri

ŞOTLANDIYA

İRLANDIYA

İNGİLTƏRƏ

London

KELT
DƏNİZİ

La Manş boğazı

Flandriya

Paris

Normandiya

Orlean

FRANSA

MÜQƏDDƏS ROMA İMPERİYASI

PİRENEY

BALEAR
DƏNİZİ

19

İNGİLTƏRƏ

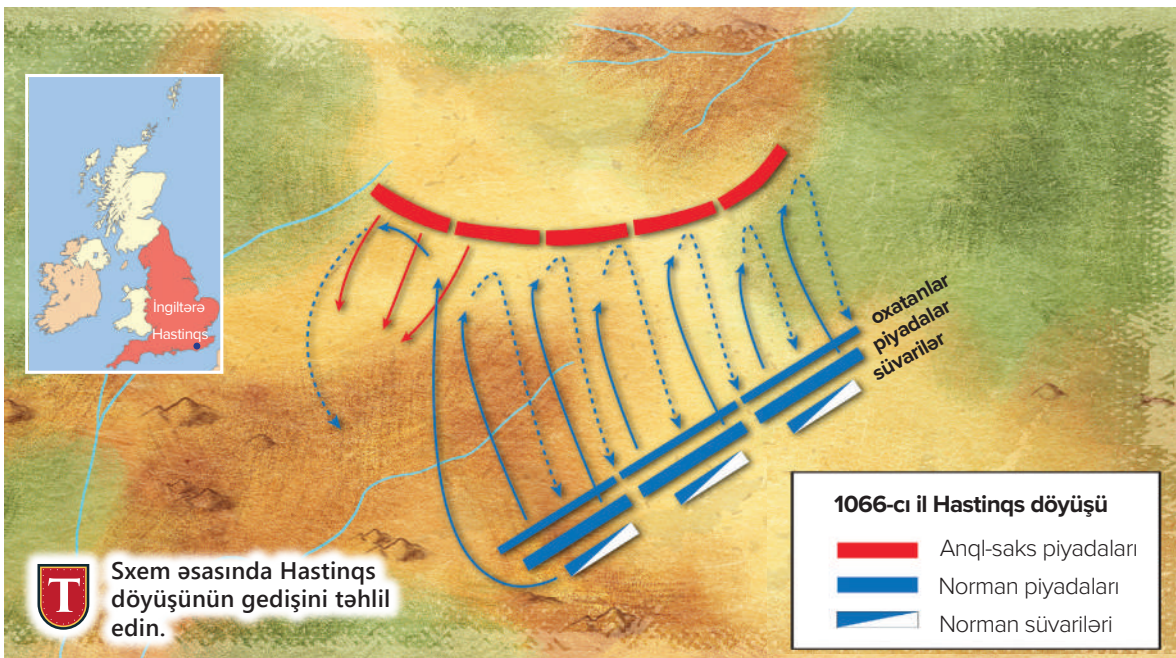
Hastinqs döyüşü, Norman işğalı, parlament, Uot Tayler üsyarı, Al qızılgül və Ağ qızılgül müharibəsi

I Vilhelm

İngiltərənin bir hissəsini vikinqlər hələ IX yüzillikdən istila etmişdilər. Onlar burada daha əvvəl məskunlaşmış anqlo-sakslarla qaynayıb-qarışaraq ingilislər adlandırıldı. **İngiltərədə feodal münasibətlərinin formalaşması prosesi XI yüzilliyin ikinci yarısında Normandiyanın istilası ilə başa çatdı.**

Normandiya Fransanın şimal-qərbində yerləşirdi. Normandiyanın hersoqu **Vilhelm** (Vilyam) İngiltərə taxtına olan iddiası bu ölkəyə yürüş üçün bəhanə oldu. Bu iddianın əsasında onun ölmüş İngiltərə kralı ilə qohumluğu dayanırdı. 1066-cı ildə **Hastinqsdə** Vilhelm və İngiltərə kralının qoşunları üz-üzə gəldi. Döyüş norman oxçularının hücumu ilə başladı, lakin uğurlu olmadı. Çünki anqlo-saksların geniş qalxanları onları ox atışlarından qoruyurdu. Hücumlardan nəticə əldə edə bilməyən normanlar hiylə işlədərək geri çəkildilər.

Qalib gəldiklərini düşünən anqlo-sakslar hücumu keçdilər. Lakin bunu gözləyən norman ordusu geri döndü. Sürətlə hərəkət edən atlı qoşun anqlo-saks piyadalarını mühasirəyə aldı. Anqlo-saks qüvvələri darmadağın edildi.

Bu qələbədən sonra Londona daxil olan Vilhelm özünü İngiltərə kralı elan etdi. Mülki idarəçilik və ali kilsə vəzifələrində yerliləri normanlar əvəz etdi.

İşğal nəticəsində hakim təbəqə dəyişdi. Bütün əkilən torpaqların yeddində biri, şəhərlərin çoxu kralın mülkü oldu. İşğal edilmiş ərazilərin bir hissəsini vassallarına paylaşması bu dövrdə İngiltərədə kral hakimiyyətini qüvvətləndirmişdi. Beləliklə, İngiltərə kralı ən böyük torpaq sahibinə çevrildi. Kəndlilərin xeyli hissəsi təhkimli vəziyyətinə salındı.

Hastinqs döyüşü. Parça üzərində təsvir, XI yüzillik

Sizcə, şəkildə təsvir edilənlərdən hansı ingilis ordusudur? Mülhizələrinizi mətndən istifadə etməklə əsaslandırın.

Normanların gəlişinə qədər ingilislər kiçik kəndlərdə yaşayırdılar. Hər bir ailə özünə məxsus olan kiçik torpaq payını əkib-berəirdi.

Hər bir ailənin qoyun, inək və donuzlarını otardıqları ortağ torpaq deyilən böyük və açıq ərazisi var idi.

Hər bir kəndin qanunlara əməl edilməsinə nəzarət edən bir şerifi, yəni polisi var idi. İngilis kəndliləri müharibə zamanı kralın komandanlığı ilə işğalçılara qarşı vuruşurdular.

Mənbə və mətndəki məlumatlar əsasında İngiltərənin norman işğalından əvvəlki və sonrakı dövrünü müqayisə edin.

London orta əsrlərdə

Norman işğalından sonra İngiltərədə az da olsa, azad kəndlilər qalırdı. Təhkimilərlə yanaşı, azad kəndlilərin olması orta əsrlərdə İngiltərədə aqrar inkişafın xüsusiyyətlərindən biri idi. Şəhərlər hələ norman işğalından əvvəl, X–XI yüzilliklərdə yaranmağa başlamışdı. İşğaldan sonra İngiltərənin xarici ticarət əlaqələri genişləndi. Şəhərlərin inkişafının əsasını, digər ölkələrdə olduğu kimi, sənətkarlıq və ticarət təşkil edirdi.

Norman işğalından əvvəl qadınların qanunda kişilərlə, demək olar ki, bərabər hüquqları var idi. Lakin işğaldan sonra bu dəyişdi. Norman qanununda deyilirdi: "Qadınların heç bir səlahiyyəti yoxdur. Onlar kişilərin hakimiyyətinə tabe olmalıdır".

Norman işğalının İngiltərə üçün nəticələri

Siyasi nəticələr	Sosial-iqtisadi nəticələr
<ul style="list-style-type: none"> • Kral hakimiyyəti gücləndi. • Ölkənin siyasi birliyi möhkəmləndi. • Mərkəzləşdirilmiş dövlətin əsası qoyuldu. 	<ul style="list-style-type: none"> • Feodallaşma prosesi başa çatdı. • Kəndlilər, əsasən, təhkimli vəziyyətinə düşdü. • Daxili və xarici ticarət genişləndi.

Bütün feodallar bilavasitə kralın vassalları idi. Bu baxımdan İngiltərə digər Avropa ölkələrindən fərqlənirdi. Feodallar krala hərbi xidmət etməyə və vergi ödəməyə məcbur idilər. Bu amillər XI–XII yüzilliklərdə İngiltərədə kral hakimiyyətinin daha güclü olmasına təsir göstərmişdi.

XII yüzilliyin ikinci yarısında İngiltərədə kral hakimiyyəti daha da gücləndi. **II Henrixin** hakimiyyəti dövründə Fransanın bəzi torpaqları da onun tabeliyinə keçdi.

II Henri ədalətin təmin edilməsini kralın əsas vəzifələrindən biri hesab edirdi. O, İngiltərə hüquq sistemində ədalətli qanunlar prinsipini bərqərar etmək üçün "münsiflər heyəti qarşısında məhkəmə" sistemini yaratdı.

Məhkəmə **islahatına*** görə hər bir azad adam müəyyən ödənc müqabilində kral məhkəməsinə müraciət edə bilirdi. Beləliklə, bütün ölkə üçün **vahid kral məhkəməsi** yaranmağa başladı.

Hərbi islahata əsasən feodallar "**qalxan pulu**" adlı xüsusi vergi verməli idilər. Həmin verginin hesabına kral hərbi xidmətə maddə cəngavərlər cəlb edərək daimi qoşun yaratdı.

Bu da kralın feodal qoşunlarından asılılığını azaldırdı. Bundan başqa, hər bir azad adam əmlakına uyğun olaraq müəyyən silaha malik olmalı və kralın çağırışı ilə yürüşdə iştirak etməli idi.

Mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsində II Henrixin islahatları mühüm rol oynadı.

XII yüzilliyin sonlarına doğru normanlar və İngiltərənin yerli əhalisinin tədricən qaynayıb-qarışması prosesi başa çatdı və ölkədə dil fərqləri aradan qalxmağa başladı. Əhalinin əsas hissəsinin – kəndlilər, şəhərlilər və feodalların əksəriyyətinin danışdığı dili ingilis dili idi. Lakin feodal əyanları, kral məmurları fransız dilindən də istifadə edirdilər. Dövlət orqanlarında isə rəsmi dil kimi fransız və latın dillərindən istifadə edilirdi.

T Dövlət orqanlarında rəsmi dil kimi fransız və latın dillərindən istifadə edilməsini eyni dövrdə Şərqdə ərəb və fars dillərinin rolu ilə müqayisə edərək müzakirə edin.

T II Henrixin islahatları ilə bağlı cədvəli tamamlayın.

II Henrixin islahatları	
Məhkəmə	
Hərbi	
Nəticə	

Kral II Henrix

*** islahat**

müxtəlif sahələrdə (iqtisadi, hərbi, inzibati, dini, siyasi və s.) həyata keçirilən dəyişiklikdir.

"Münsiflər heyəti qarşısında məhkəmə"

Əvvəllər mübahisələr dəlillərdən daha çox xurafata əsaslanan sınaq və ya döyüş yolu ilə həll edilirdi. İslahata əsasən yerli azad kişi əhalisindən seçilən münsiflər heyətinin sübutlar əsasında qərar qəbul etməsinə əsaslanan məhkəmə sistemi yaradıldı. Məhkəmə üzvləri ədalətli qərar verəcəklərinə dair and içdikləri üçün **Andlı məhkəmə** də adlanır. Beləliklə, bu gün də İngiltərədə qüvvədə olan hüquq və ədalət sisteminin təməlini qoyuldu.

XI yüzillikdə İngiltərənin hansı sosial-iqtisadi və siyasi xüsusiyyətləri onu Fransadan fərqləndirirdi?

Parlamentin yaradılması

İngiltərədə parlament dövlət idarəçiliyində hansı rola malik idi?

Orta əsrlərdəki epidemiyaların sosial-iqtisadi inkişafa göstərdiyi təsirin nəticələrini müasir dövrlə müqayisə edin.

* Vəba

sözü ərəb dilində pandemiya (yoluxucu xəstəlik) deməkdir. Bəzi alimlər vəbanın spesifik bir epidemiya növü və ya müəyyən bir epidemiya olduğunu iddia etsələr də, onun ümumi istifadəsi və tibbi ekvivalenti eyni xəstəliyə aiddir. Əslində, bu xəstəlik "taun" da adlandırılırdı.

1265-ci ildə İngiltərə tarixində ilk dəfə olaraq parlament çağırıldı. Parlamentdə **iri feodallar, ali ruhanilər, cəngavərlər** və **iri şəhərlərin nümayəndələri** təmsil olunurdu. Kral vergiləri parlamentlə razılaşıdırıb təyin edə bilirdi. XIV yüzillikdə parlament vergi təyin etməklə yanaşı, qanunların verilməsi hüququnu da qazandı.

XIV yüzilliyin ortalarında Avropa və İngiltərəni **vəba (taun) epidemiyası** bürüdü. İnsanlar tərəfindən "**qara ölüm**" adlanan bu epidemiya nəticəsində İngiltərə əhalisinin bir hissəsi tələf oldu. Epidemiya başa çatdıqdan sonra işçi qüvvəsinə tələbat artdı. Ona görə də torpağı və digər gəlir mənbəyi olmayan 12–60 yaş arasındakı bütün sağlam adamları aşağı əməkhaqqı ilə işləməyə məcbur edən qanun qəbul edildi. İmtina edənlər ağır cəzalara məhkum edilirdi.

Bu amansız qanunlar əhalinin narazılığına və üsyanlara səbəb oldu. Məhz bu dövrdə feodal zülmünə qarşı mübarizə aparan məşhur **Robin Qud (Hud)** haqqında rəvayətlər yarandı.

XIV yüzilliyin ikinci yarısında İngiltərədə kəndlilərin vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Yüzillik müharibənin gedişində vergilərin artırılması kəndlilərin narazılığına səbəb oldu.

1381-ci ildə **Uot Taylerin** başçılığı ilə kəndli üsyanı baş verdi. Kəndlilər kralla görüşmək və vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görülməsini xahiş etmək məqsədilə Londona yürüş etdilər. Onlar "xeyirxah kral"a inanırdılar. Kralla görüşən kəndlilər **təhkimçiliyin** və **biyarın ləğv olunması, vergilərin azaldılmasını** tələb etdilər. Kral əvvəlcə tələblərlə razılaşıdı. Lakin sonra hiylə və xəyanətə əl ataraq üsyanı yatıra bildi. Üsyan məğlub olsa da, vergilər bir qədər azaldıldı, az əməkhaqqı ilə işləməyə məcbur edən qanunlar yumşaldıldı. Kəndlilərin təhkimçilikdən azad edilməsi sürətləndi.

Uot Tayler üsyanı

Cədvəl əsasında Uot Tayler və Fransadakı Jaklar üsyanını müqayisə edin.

	Uot Tayler üsyanı	Jaklar üsyanı
Fərqli cəhət		
Oxşar cəhət		

Al qızılgül və Ağ qızılgül müharibəsi

İngiltərədə XV yüzilliyin ikinci yarısında iki feodal qrupu arasında hakimiyyət uğrunda müharibə başladı. Feodal qruplarından birinin bayrağında al rəngli, digərində isə ağ rəngli qızılgül təsviri var idi. Bayraqlardakı güllərin rənginə uyğun olaraq bu müharibə **Al qızılgül və Ağ qızılgül müharibəsi** adlanırdı.

Müharibə 1455–1485-ci illəri əhatə etdi. Nəticədə İngiltərədə hakimiyyətə yeni sülalə – **Tüdorlar** gəldi. Bu sülalənin banisi olan **VII Henrix** mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək məqsədilə iri feodallara qarşı mübarizə apardı. Feodal hərbi dəstələri ləğv edilir, itaət etməyən feodalların qəsrləri top atəşləri ilə dağıdıldı. Beləliklə, İngiltərədə **mütləq monarxiyanın** yaranması prosesi başlandı.

Mərkəzləşdirilmiş feodal dövlətinin yaranması və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi İngiltərədə dil fərqlərinin tədricən aradan qalmasına səbəb oldu. Fransız, latın və başqa dillərin təsiri ilə zənginləşən ingilis dili formalaşdı. XV yüzillikdə ingilislərin ərazi və dil birliyi daha da möhkəmləndi.

I Yelizaveta

XVI yüzillikdə Tüdorlar sülaləsinin son hökmdarı **I Yelizaveta** müstəmləkələr uğrunda mübarizədə ingilis dəniz quldurlarını himayə edirdi. Bu dövrdə dəniz ticarəti və müstəmləkələr uğrunda mübarizədə İngiltərənin əsas rəqibi İspaniya idi. Kraliçanın əmri ilə ingilis dəniz quldurları ispan gəmilərini qarət edirdilər. Bu, iki dövlət arasında toqquşmaya səbəb oldu.

1588-ci ildə İspaniyanın "**Məğlubedilməz armada**" adlanan dəniz donanması **La-manş** boğazında məğlub edildi. Bundan sonra dəniz ticarəti və müstəmləkələr uğrunda mübarizədə İngiltərənin mövqeyi gücləndi.

I Yelizaveta Şimali Amerikada ingilis koloniyası qurmaq istəyirdi. Bu məqsədlə bura bir neçə səfər təşkil etdirdi. Bu səfərlər nəticəsində Amerikadan İngiltərəyə kartof və tütün gətirildi. Bu bitkilərin İngiltərədə istehsalına başlanıldı.

Al qızılgül və Ağ qızılgül müharibəsi

Araşdırma apararaq Azərbaycan və ingilis dillərinin formalaşması tarixini müqayisə edin.

I Yelizaveta

İngiltərənin XI–XV yüzilliklər tarixi ilə bağlı zaman oxunu tamamlayın.

1066

1265

1381

1455

1485

20

REFORMASIYA

Martin Lüter, Tomas Münser, Auqsburg müqaviləsi, protestantlıq

Reformasiyanın Almaniya-
başlanmasına şərait yaradan
səbəbləri müəyyən edin.

Almaniyanın dağıniq
olmasına səbəb nə idi
və bu hansı problemləri
yaratırdı?

Avropada kilsənin nüfuz
qazanmasının əsas səbəb-
ləri nə idi?

Reformasiya dini hərəkətdir. O, latın sözü olub, mənası “yeniləmə” və “nizamlama” deməkdir. *Bu hərəkət XVI yüzilliyin birinci rübündə Almaniya-
başlanmış və tədricən Avropanın böyük hissəsinə yayılmış-
dır.* Reformasiya bir çox Avropa ölkələrinə, xüsusən də Almaniya-
ya bir çox yeniliklər gətirmişdir.

Almaniya-
başlanmasının ortaya çıxmasının siyasi, dini, sosial
və iqtisadi səbəbləri var idi.

Siyasi səbəblər. Reformasiya ərafəsində digər Avropa dövlətləri ilə müqayisədə Almaniya siyasi cəhətdən bütöv deyil, dağıniq və-
ziyyətdə idi. Müqəddəs Roma imperiyasının sərhədləri içərisində qalan Almaniya bəzi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, güclü kral hakimiyyətindən məhrum idi. Dağıniq olan Almaniya ərazisi bir çox varlı ailələrin, çoxsaylı knyazların və hersoqların arasında bölünmüşdü.

Digər tərəfdən Müqəddəs Roma imperiyasının hakim sülaləsi olan Habsburqlar katolik kilsəsinin diqqətini Almaniya-
yaya yönəltməyə yardım edirdi. Bu səbəbdən kilsə Almaniya-
yada istədiyi kimi hərəkət edə bilirdi.

Dini səbəblər. Reformasiyaya qədərki dövrdə almanların dini həyatı katolik kilsəsinin nəzarəti altında idi. Almaniya-
dakı siyasi hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edən kilsə dini sahədə olan gücünü iqtisadi gəlir mənbəyinə çevirmişdi. Roma papaları Almaniya-
yada indulgensiya satışından külli miqdarda pul qazanırdı.

Sosial səbəblər. XVI yüzillikdə Almaniya-
yada kəndlə müqayisədə şəhərdə yaşayan əhalinin sayı az idi. Əhalinin şəhərdə məskunlaşma səviyyəsi aşağı olduğundan bu, təhsilə də təsirini göstərirdi. Almanların bu dövrdə kəndlərdə yaşaması reformasiyanın başlamasına şərait yaradan amillərdən idi. Almanların özünüdərk prosesinə kəndlilərin xüsusilə böyük təsiri olmuşdur. Çünki kənd-

lilər az təhsilli və ya savadsız olduqlarından latın mədəniyyətinə yad idilər. Onlar alman kimliklərini şəhərlilərlə müqayisədə daha çox qorumuşlar.

Almaniya mədəni cəhətdən də katolik kilsəsinin təsiri altında idi. Kilsə dini ayinlər vasitəsilə latın dilini Almaniya məcburi dilə çevirməyə çalışırdı. Təhsildə latın dilini bilmək mütləq idi və alman dilində danışan şagirdlərə cəza verilirdi. Martin Lüter də belə şagirdlərdən biri olmuş, bu da onun gələcək fəaliyyətinə təsir göstərmişdir.

İqtisadi səbəblər. Reformasiya ərəfəsində Almaniya İngiltərə, İtaliya və Hollandiyadan geri qalırdı. İnflyasiya artmış, inhisarçılıq və rüşvətxorluq geniş vüsət almışdı. Tacirlər onlara qarşı dövlət müdaxiləsini qarşısını imperatora rüşvət verməklə almağa çalışırdılar.

Bu dövrdə Almaniya iqtisadiyyatı, əsasən, kənd təsərrüfatı və mədəniyyət üzərində qurulmuşdu. Almaniya pul ehtiyacını, əsasən, satılan kənd təsərrüfatı məhsulları hesabına ödəyirdi.

Almaniya torpaqların böyük hissəsi katolik kilsəsinə məxsus idi. Kilsə bu torpaqlardan xeyli miqdarda vergi yığırdı. Həmin vergilərin hesabına yeni kilsələr tikilir, Osmanlılarla aparılan müharibələr maliyyələşdirilirdi.

1517-ci ildə Martin Lüterin Vittenberqdə 95 maddəlik tezisini* kilsə qapularına asması ilə Almaniya reformasiya hərəkatı başladı. İndulgensiyaların da kəskin tənqid edildiyi bu tezlər reformasiyanın proqramına çevrildi.

Lüterin katolik kilsəsinə etirazı qısa müddətdə Roma papasına çatdı. Papa Lüteri Romaya çağırırsa da, o getmədi. Çünki bundan əvvəlki çağırışların nəticələrini yaxşı bilirdi. Lüter Almaniya böyük nüfuza sahib olan Saksoniya knyazına sığındı. O isə papaların cəhdlərinə baxmayaraq, Lüteri onlara vermədi.

Martin Lüterin burada şagird olması, sizcə, onun gələcək fəaliyyətinə necə təsir göstərmişdir?

* Tezis

məlumatdakı əsas fikirlərin yazılı şəkildə qısa xülasəsidir.

*Martin Lüterin Vittenberqda
95 maddəlik tezisini kilsə
qapılarına asması*

Müqəddəs Roma imperatorunun çağırdığı toplantıda Lüter və onun tərəfdarlarının əleyhinə qərarlar qəbul edildi. Bu qərarlara əsasən Lüterin əsərləri yandırılmalı, tərəfdarları həbs olunmalı idi. Lakin Saksoniya knyazı buna imkan vermədi.

Knyazlardan fərqli olaraq, imperator reformasiyanın Almaniya yayılmasına qarşı idi. Buna görə də reformasiyanın başqa ərazilərə yayılmaması üçün qərarlar verdi. Bu qərara qarşı bir neçə knyaz və şəhər **protest*** etdi. Bu vaxtdan etibarən Lüterin tərəfdarlarına **protestant** adı verildi.

*** Protest**

etiraz deməkdir.

*Martin Lüterin din xadimləri
qarşısında çıxışı*

Protestant islahatçıları

Lüter və protestantların apardığı mübarizə **1555-ci ildə** Kral ilə protestantlar arasında **Auqsburq** müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı. Müqaviləyə əsasən protestantların din azadlığı rəsmi olaraq tanındı, protestant knyazlara böyük imtiyazlar verildi.

Reformasiya nəticəsində dini qayda-qanunlar xeyli dəyişdi. Əvvəl katolik kilsəsinin təsiri altında olan Avropa yeni ortaya çıxmış protestant kilsəsinə qəbul etməyə məcbur oldu.

Reformasiyanın uğurla başa çatmasının bir çox səbəbləri var idi.

1. Siyasi hakimiyyət. Almaniya bəzi knyazlar Reformasiya tərəfdarı idilər. Bu baxımdan Saksoniya knyazı daha çox fərqlənirdi. O, Lüterin katolik kilsəsindən qorunmasında xüsusi rol oynadı.

2. Mətbəə. Lüterin ideyaları mətbəələrdə qəzet və kitablar halında alman dilində çap olunur, xalq arasında sürətlə yayılırdı. Roma papalarının yaydıqları latın dilindən fərqli olaraq, bu əsərlər əhali tərəfindən asan anlaşılırdı.

XI yüzillikdə xristianlıq, bu dəfə isə katolik kilsəsi parçalandı. Ayrılmış protestantlar isə artıq papaya tabe deyildi. Katolik kilsəsi həm əmlakının böyük hissəsini, həm də əvvəlki nüfuzunu itirmişdi.

Reformasiya katolik kilsəsinin əsil niyyətini üzə çıxardı. Kütlənin onlardan uzaqlaşdığını görən Papa itirdiklərini geri qaytarmaq üçün hər vasitəyə əl atdı.

İsa cəmiyyəti, Papa məhkəmələrinin yaradılması bu məqsədə xidmət edirdi. Yaradılan orqanlar sərt qaydalarla idarə olunurdu. Papalar məqsədlərinə çatmaq üçün qırğınlar törədir, onlara qarşı çıxanları tonqalda yandırirdilər. Belə dəhşətli qırğınlardan biri 1572-ci ildə Fransada baş verdi. Paytaxt Parisdə protestantlar kütləvi şəkildə qətlə yetirildilər.

Reformasiyanın uğur qazanmasında mətbəənin rolunu necə qiymətləndirərdiniz?

Almaniyada kəndli reformasiyası

Tomas Münser

* Burjuaziya

kapitalist cəmiyyətində istehsal alat və vasitələrinin sahibi olan, muzzdlu əməyi istifadə etməklə qazanc əldə edən hakim sinifdir.

Kəndli reformasiyasının rəhbəri Tomas Münser idi. O, Lüterdən fərqli olaraq, feodal qaydalarını, mövcud problemləri silahlı mübarizə yolu ilə həll etməyə çağırırdı. Bunun üçün kəndlilər 1524-cü ildə üsyana qalxdılar.

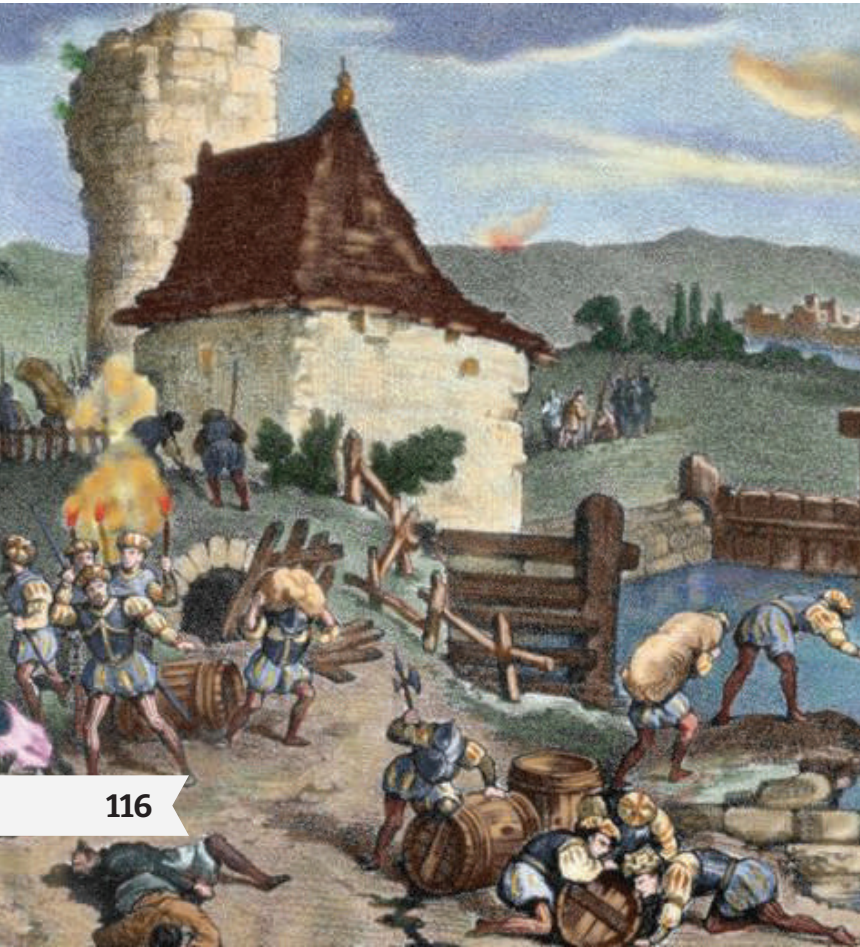
Şəhər yoxsulları da kəndlilərin tərəfində üsyana qoşulmuşdular. Onlar feodalların əmlaklarını ələ keçirir, qarət edirdilər. Varlı şəhərlilər isə Lüterlə birlikdə feodalların tərəfinə keçib üsyançıları öldürməyə çağırırdılar.

Kəndlilər birlikdə deyil, ayrılıqda mübarizə aparır, hərbi işi bilmirdilər. Bir qrup üsyana başlayanda digər qrup geri qayıdırdı.

Üsyançılara qarşı muzzdlu ordu yeridildi. Münserin cəhdlərinə baxmayaraq, kəndli üsyanı 1525-ci ildə məğlub oldu. Özü isə əsir götürülərək edam olundu. Kəndli müharibəsi feodal qaydalarına qarşı yönəlmişdi. Feodal qaydalarının ləğvi **burjuaziyanın*** xeyrinə idi. Lakin yenicə yaranan burjuaziya üsyana rəhbərlik edə bilmədi.

Üsyan amansızlıqla yatırıldıqdan sonra kəndlilərə qarşı feodal qaydaları daha da sərtləşdirildi. **Şəxsən azad olan kəndlilər də təhkimli halına salındılar.** Feodal dağınıqlığı isə uzun müddət davam etdi.

Kəndli müharibəsi

Martin Lüter və Tomas Münserin reformasiyaya münasibətlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.

	Martin Lüter	Tomas Münser
Fərqli cəhət		
Oxşar cəhət		

Almaniyada kəndli üsyanının məğlub olmasının səbəbləri hansılar idi?

XVI-XVII YÜZİLLİKLƏRDƏ QƏRBI AVROPADA REFORMASIYA VƏ ƏKS-REFORMASIYA

- Katolik kilsənin hakim olduğu ərazilər
Protestant kilsələrinin olduğu ərazilər
- Lüteran Kalvinist Anqlıkan
- Katoliklər və protestantlar arasında mübarizələrin davam etdiyi ərazilər
- XVII yüzilliyin ortalarında katoliklərə qaytarılmış ərazilər
- Müqəddəs Roma imperiyasının sərhədləri

TEXNİKİ İXTİRALAR. BÖYÜK COĞRAFİ KƏŞFLƏR

Domna sobaları, muşket, karavella, Xristofor Kolumb,
Ameriqo Vespuççi, Magellan, hindu

Əlində muşket olan muşketyor.
XVII əsrə aid qravür.

S Odlu silahın istehsalı
hərb sahəsində hansı
yeniliklərə səbəb
oldu?

Avropada XV–XVI yüzilliklərdə texniki avadanlıqların inkişafında böyük yeniliklər əldə edilmişdi. Su mühərrikləri təkmilləşmiş, **yuxarıdan fırladılan çarxlar ixtira olunmuşdu**. Bu çarxlara su yuxarıdan töküldüyü üçün daha sürətlə hərəkət edirdi. Belə çarxlar mədənlərdən daha çox filiz çıxarmağa, kağız istehsalına və metal döyməyə imkan yaradırdı.

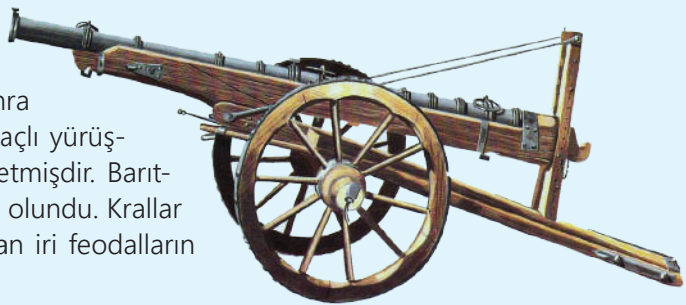
Yeni çarxlar filiz çıxarılmasında məhsuldarlığı artırır. Bu isə metal əridilməsi və emalının təkmilləşdirilməsini zəruri edirdi. Nəticədə iri **domna sobaları** (*metal əridən iri sobalar*) meydana gəldi. Bu sobalarda daha çox metal əritmək mümkün idi. Metal emalının genişlənməsi nəticəsində çuqun, dəmir və polad istehsalı artdı. Yanacaq vasitəsi olan daş kömürə tələbat çoxaldı.

Çuqun və dəmir istehsalının artması odlu silahların istehsalı üçün şərait yaratdı. XVI yüzillikdə ağır **səhra toplarından** istifadə olunurdu. Artıq odlu əl silahları: **tapançalar, ağır tüfənglər (muşketlər)** hazırlanmağa başlandı. Bu yeniliklərin nəticəsində feodal cəngavər qoşunu öz yerini odlu silahla təchiz olunmuş muzdlu orduya verdi. Feodal qəsrləri də artıq etibarlı sığınacaq deyildi. Top atəşləri bu qəsrlərin qala divarlarını asanlıqla dağıda bilərdi.

M Barıt ilk dəfə çinlilər tərəfindən kəşf edilmiş, əyləncə və şənliklərdə istifadə olunmuşdur. Sonra türklər tərəfindən mənimsənilmişdir. Xaçlı yürüşlərində avropalılar da ondan istifadə etmişdir. Barıtdan istifadə etməklə odlu silah istehsal olundu. Krallar toplardan istifadə edərək tabe olmayan iri feodalların qəsrlərini ələ keçirdilər.

Bununla da Avropada feodal dağınıqlığını güclü kral hakimiyyəti əvəz etdi.

Avropalı dənizçilər uzaq səfərlərə çıxmağa ehtiyat edirdilər. Uzaq səfərə çıxmaq çox təhlükəli hesab olunurdu. Onların düzgün xəritələri və istiqaməti müəyyən etmək üçün dəniz cihazları yox idi. Buna görə də gəmilərin harada olmasını yalnız hava açıq olduğu zaman ulduzlara görə müəyyən edirdilər.

Kompasın əldə edilməsi və bir çox gəmi cihazlarının ixtirası dənizçilərin işini asanlaşdırdı. Artıq onlar açıq dənizdə rahatlıqla uzaq sahillərə gedə bilirdilər.

XV yüzillikdə xüsusi yelkənli gəmilərin – **karavellaların** düzəldilməsi dəniz səyyahlarının uzaq səfərlərə çıxmasına şərait yaratdı. Əvvəlkilərdən fərqli olan bu gəmilər həm sürətlə hərəkət edir, həm də küləyin istiqamətindən asılı olmayaraq, istənilən tərəfə üzə bilirdi.

Karavella

XV–XVI yüzilliklərdəki texniki yeniliklərin müsbət və mənfi tərəfləri nə oldu?

Avropalılar Amerikada

Konstantinopolun fəth olunması avropalılardan Şərqi ölkələri ilə əlaqələrini çətinləşdirdi. Osmanlılar Kiçik Asiya və Suriyadan keçən ənənəvi ticarət yollarına nəzarət edirdi. Buna görə də avropalı tacir və səyyahlar yeni yollar axtarmağa məcbur oldu.

Pul kəsmək üçün qiymətli metalların azlığı da onları Asiya ölkələrinə cəlb edirdi. Qızıl, gümüş, Şərqi zərif parçaları və qiymətli ədviyyatları avropalılardan marağına səbəb olmuşdu. Hindistan isə onları daha çox cəlb edirdi.

Avropalı səyyahlar Yer kürə şəklində olması ilə bağlı fərziyyələr irəli sürməyə başladılar. Onların düşüncəsinə görə, qərbdə doğru

Xristofor Kolumb

hərəkət etməklə maneəsiz olaraq Hindistana gedib çıxmaq olardı. Amma dənizçilərin bu qədər uzaq yolu qət etmək üçün kifayət qədər təcrübələri yox idi.

İtalyan əsilli **Xristofor Kolumb** hələ gəncliyində bir çox coğrafi xəritələrlə tanış olmuşdu. O, ispan kralını inandıрмаğa çalışırdı ki, İspaniyadan qərbə doğru üzməklə Hindistana getmək mümkündür.

Nəhayət, razılıq əldə edən Kolumb 1492-ci ildə karavellalarla qərbə tərəf yola düşdü. Uzun müddətdən sonra Kolumbun gəmiləri sahilə yaxınlaşdı.

Onlar bu yerlərin Hindistan olduğunu zənn etdikləri üçün yerli əhalini səhvən hindu adlandırdılar. Nəticədə **Kuba və Haiti adaları kəşf edilsə də**, qızıl və digər qiymətli metallara rast gəlinmədi. Bir neçə dəfə səfərlər təşkil edən Kolumbun sərvət axtarışları nəticəsiz qaldı.

Bir qədər sonra italyan səyyah **Ameriqo Vespuççi** Kolumbun kəşf etdiyi yerlərin yeni qitə olduğunu sübut etdi. Buna görə də bu qitəyə onun şərəfinə Amerika adı verildi.

Avropalıların kəşf etdikləri torpaqlara hamıdan əvvəl əsgər, tacir və xristian dini **missionerləri*** gəlirdi.

Tacirlər həmin ərazilərdə talançı yollarla ticarət edir, keşişlər isə yerli əhalini xristianlaşdırmaq üçün onları itaətdə saxlamaq məqsədi güdürdülər. Xristian dinini qəbul etməyənlər edam olunurdu.

Beləliklə, yeni qitə sakinləri köhnə qitənin tamahkar və barbar təfəkkürü ilə məhv edilir, əmlakları talanır, özləri isə kütləvi şəkildə qətlə yetirilirdilər. Avropalı işğalçılar Amerika xalqlarının həm özlərini, həm də qədim və zəngin mədəniyyətlərini vəhşicəsinə məhv etdilər.

Yerlilərin – hinduların soyqırımına məruz qalması Amerikada qula ehtiyac yaratdı. **Kölə tacirləri Afrikadan buraya qaradərili qullar gətirməyə başladılar.**

Ameriqo Vespuççi

* Missionerlik

hər hansı bir dini onun yayılmadığı ərazilərdə təbliğ etməkdir.

Amerika qitəsinin kəşf olunmasının əhəmiyyəti nədə idi?

Amerika qitəsinin kəşf olunmasına gətirib çıxaran amilləri sadalayın.

Hindistana dəniz yolunun kəşfi

Portuqaliya kralları Şərq ölkələrinə yeni yollar tapmaq üçün Atlantik okeanına davamlı olaraq gəmilər göndərdilər. Bu gəmilər Afrikanın qərb sahilləri ilə üzürdü. Gəmidəkilər yerlilərə şüşə muncuqlar, güzgülər verərək əvəzində qızıl tozu və fil sümüyü alırdılar. Ona görə də Afrikanın sahillərinin bəzi yerləri Qızıl sahil və Fil dişi sahili adlanır. Burada tədricən qul alveri də başladı.

Bartolomey Diaşın başçılıq etdiyi Portuqaliya ekspedisiyası Afrikanın qərb sahilləri ilə üzdü. O, qitənin cənub qurtaracağına Ümid burnunu kəşf edib Hind okeanına çıxdı. Ancaq dənizçilər yorulduğu və xəstəliklər artdığı üçün Diaşın ekspedisiyası geri qayıtmağa məcbur oldu.

XV yüzilliyin sonlarında ən yaxşı xəritə və karavellalarla təchiz olunmuş yeni ekspedisiya hazırlandı. Ona portuqaliyalı **Vasko da Qama** başçılıq edirdi. Dörd aydan sonra bu ekspedisiya Ümid burnunu keçib Afrikanın şərq sahillərinə çıxdı. Kəskin isti havadan və fırtınalardan əziyyət çəkən təcrübəli dənizçilər xəstəliklərdən tələf olurdu.

Nəhayət, bir dəniz bələdçisinin köməyi ilə 1498-ci ildə qərb ekspedisiyası Hindistanın Kalikut limanına yanaşdı. Kalikut hakimi ilə baş verən münaqişə qısa çəkdi və Vasko da Qamanın üstünlüyü ilə başa çatdı. Gəmiləri ədviyyatla dolduran avropalılar öz ölkələrinə qayıtdılar. Gəmilərin bir neçəsi batsa da, bu səfər avropalılara böyük qazanc gətirdi. **Beləliklə, Hindistana dəniz yolu kəşf olundu.**

Orta əsrlərdə Avropada yazı taxta, daş və gil lövhələr üzərində yazılırdı. Həmin vaxtlarda çinlilər ipəkdən, türklər pambıqdan kağız hazırlaya bildilər. O zaman Avropada ipək və pambıq az olduğu üçün kağız baha başa gəlirdi. Daha sonra avropalılar kağız hazırlamağa başladılar.

Sizcə, Hindistana dəniz yolunun axtarışı avropalılara nə üçün vacib idi?

Vasko da Qamanın ekspedisiyası

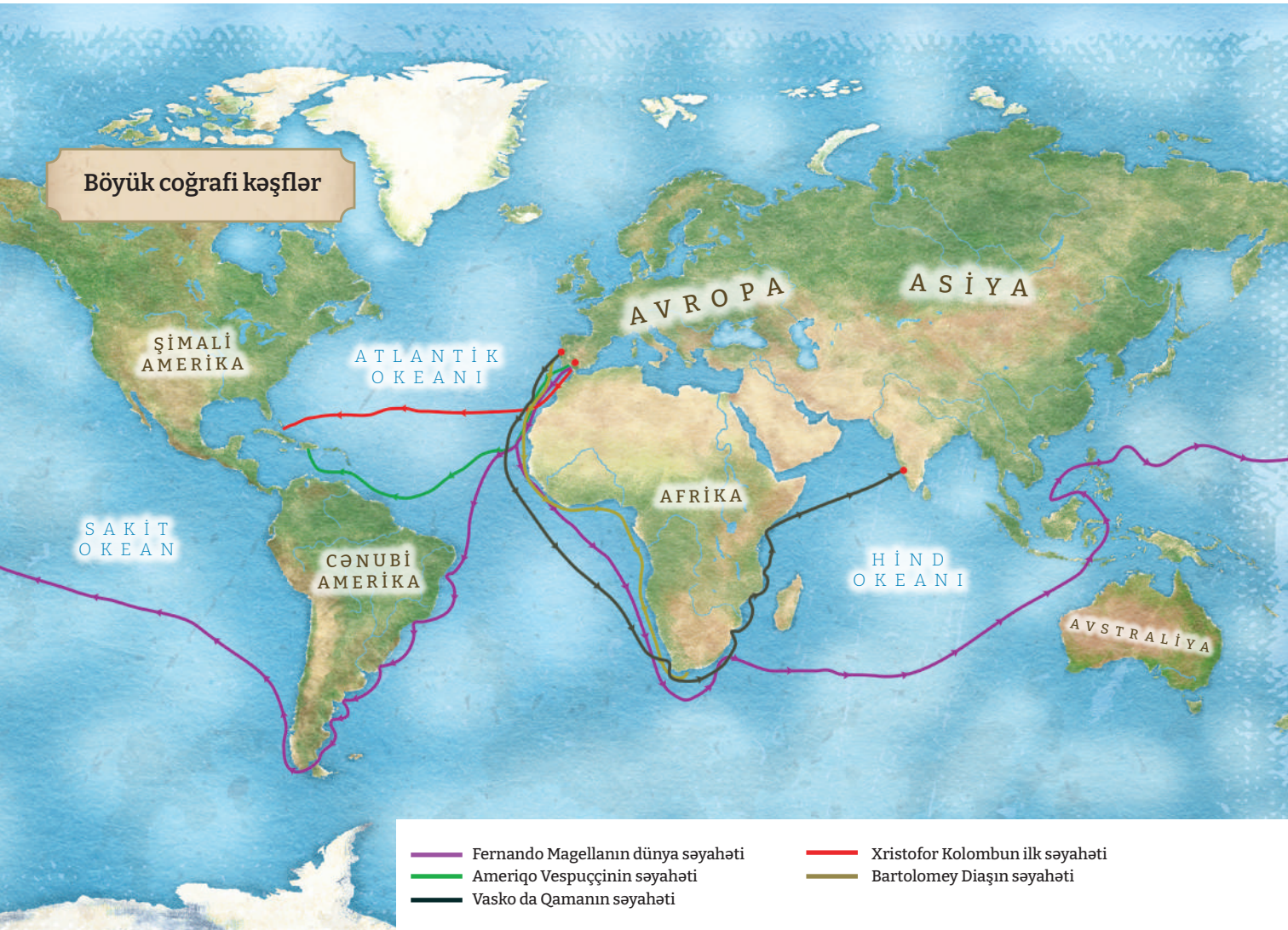
İlk dünya səyahəti. Böyük coğrafi kəşflərin nəticələri

İlk dünya səyahəti nəyi sübut etdi?

İspaniya dənizçiləri **Fernando Magellanın** başçılığı ilə Xristofor Kolumbun ideyasını təkrarlayaraq 1519-cu ildə dünya səyahətinə başladılar. Onlar Atlantik okeanından keçməklə qərbə doğru hərəkət etmək, Asiyaya çıxmaq istəyirdilər. Cənubi Amerika sahilləri boyunca hərəkət edən ispan dənizçiləri yeni okeana çıxmağı bacardılar. Bir neçə ay ərzində burada heç bir fırtına ilə qarşılaşmayan dənizçilər bu okeanı Sakit okean adlandırdılar. Atlantik okeanından Sakit okeana keçən boğaza isə Magellan adını verdilər.

Asiyada Filippin adalarında yerlilərlə toqquşmada Magellan öldürülsə də, qalan dənizçilər 1522-ci ildə İspaniyaya qayıda bildilər.

Fernando Magellan

Beləliklə, ilk dünya səyahəti Yerın kürə formasında olduğunu təc-rübi cəhətdən qəti sübuta yetirdi. İspan dənizçiləri Avropadan qərbə tərəf üzərək geriyyə qayıda bildilər.

Coğrafi kəşflər nəticəsində ticarət yolları dənizlərdən okeanlara keçdi, dünya ticarəti yarandı. Bununla da Şərqi böyük imperiyaların ərazilərindən keçən ticarət yolları öz əhəmiyyətini itirdi. Venesiya və Genuya bu yollardan kənar qaldı. Asiya ölkələri ilə ticarət, əsasən, Niderland, İngiltərə və Portuqaliyanın limanlarında cəmləşdi. Dünya ticarətinin genişlənməsi ilə müstəmləkə işğallarına şərait yarandı.

Portuqaliyalılar Ərəbistan və Hindistan yarımadaalarının, Şərqi Afrikanın Hind okeanı sahillərində yerləşən şəhərlərini tutdular. Şərqi doğru hərəkət edən portuqaliyalılar Zond və Molukk adalarını tutaraq Çin və Yaponiya sahillərinə qədər gedib çatdılar.

İspaniyalılar Meksikanı da işğal etdilər. Ümumilikdə onlar Braziliyadan başqa bütün Cənubi Amerikaya sahibləndilər. Onlar bütün müstəmləkələrdə yerlilərin – hinduların torpaqlarını əllərindən alıb özlərini qula çevirirdilər.

Böyük coğrafi kəşflərin nəticələrini müəyyən edin.

İşğal edilən torpaqlarda yerli xalqlar böyük sürətlə azalırdı. İspanlar və portuqallar mədənlərdə və plantasiyalarda Afrika mənşəli qaradərili kölələrdən istifadə edirdilər. Onların həyat tərzi çox ağır idi. Yaşamaq üçün şəraiti olmayan, yaxşı qidalanmayan, qadınlarından və uşaqlarından ayrı salınan qullar plantasiyalarda uzun müddət işləyə bilməyib tələf olurdular. Narazılıq edənlər isə ağır işgəncələrə məruz qalırdı.

Qul ticarəti çox sərfəli olduğu üçün bütün gəmilər Afrikadan qaradərili insanları Amerikaya daşıyırdı.

22

ŞƏRQ XALQLARININ
MƏDƏNİYYƏTİ

“Nizamiyyə”, astronomiya, Mahmud Kaşğari, Gur Əmir türbəsi,
Sinan Xoca

Uluqbəy

Sizcə, dövlət başçılarının
elmə və təhsilə diqqət
ayırmasının səbəbi nə idi?

“Nizamiyyə” mədrəsəsi

Türk xalqları ümumdünya mədəniyyətinə bənzərsiz incilər bəxş etmişlər. Onlar tərəfindən yaradılan möhtəşəm mədəniyyət nümunələri klassik feodalizm dövründə daha da zənginləşdi.

Bu dövrdə təhsil və elm inkişaf etməkdə idi. Böyük Səlcuq sultanı **Alp Arslan** tərəfindən XI yüzilliyin 60-cı illərində Bağdadda açılan “**Nizamiyyə**” dünyanın ilk mədrəsələrindən biri hesab olunur. Bu ali mədrəsədə dini biliklərlə yanaşı, hüquq, filologiya, riyaziyyat, astronomiya elmləri də tədris edilirdi.

Müsəlman Şərqinin ikinci ali təhsil ocağı XIV yüzilliyin əvvəllərində Təbrizdə yaradılan mədrəsə idi. Teymuri hökmdarı **Uluqbəy** də ölkədə mədrəsələrin tikilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Osmanlı sultanı I Süleyman Qanuninin hakimiyyəti dövründə təhsil ocaqlarının sayı xeyli artmışdı. Türk dövlətlərində təhsil müəssisələrinin çoxalması elmin inkişafına şərait yaratdı.

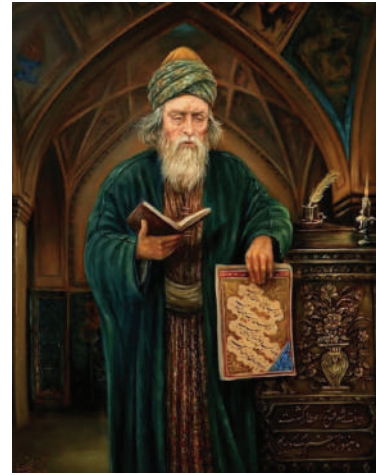
Astronomiya sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdu. İsfahan rəsədxanasına rəhbərlik edən **Ömər Xəyyam** Səlcuq hökmdarı Məlikşahın şərəfinə tərtib etdiyi "**Cəlali təqvim**"ndə Miladi təqvimindən daha dəqiq hesablamalar aparmağa nail olmuşdu.

Ulduz bürclərinin dövrü adının (*ilan, at, qoyun, meymun* və s.) türk dilində verilməsi Mahmud Kaşğarının adı ilə bağlıdır.

Astronomiyanın inkişafında xidmətləri olmuş **Uluqbəy** Səmərqənddə **rəsədxana** yaratmışdı. O, səma cisimlərinin hərəkətini göstərən cədvəl düzəldərək Ay və Günəşin orbitlərini müəyyənləşdirmişdi.

Coğrafiya elminin inkişafında Çin dənizçilərinin rolu danılmazdır. Çin alimləri Hindistandan Afrikayadək bütün ölkələri öyrənmiş və bu barədə qiymətli tədqiqat əsərləri yazmışlar.

Osmanlı dövlətinin fəthləri artdıqca coğrafiyaya dair biliklər də inkişaf edirdi. Məşhur türk admiralı **Piri Rəis** bu sahədəki fəaliyyəti ilə daha çox seçilmişdir.

Ömər Xəyyam

M Piri Rəis 1513-cü ildə dünyanın böyük xəritəsini çəkərək Sultan Səlimə təqdim edir. O, sonradan bu sahədə fəaliyyətini davam etdirərək "**Bəhriyyə**" adlı dəniz atlasını yaradır və bu atlasla Sultan Süleymanı da tanış edir. Piri Rəis dünya xəritəsinə Amerika qitəsini də daxil etmişdi. Bu işə türk səyyah və coğrafiyaşünaslarının Amerika qitəsinin varlığından xəbərdar olduqlarını sübut edir.

Piri Rəis

Piri Râis'in 1513-cü ildə çəkdiyi dünya xəritəsinin bir parçası

Bu dövrdə tibb elminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi.

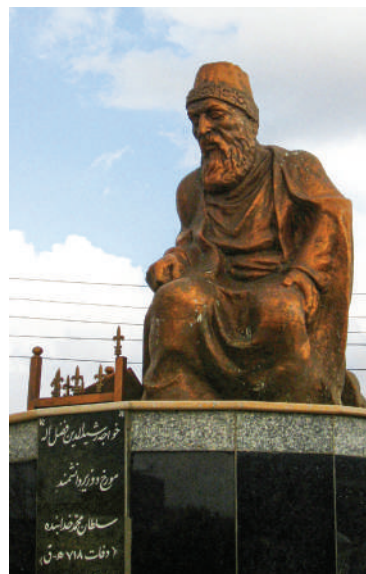
Osmanlı dövlətinin Ədirnə və Azərbaycanın Təbriz şəhərlərində "Darüşşəfa" adlı xəstəxanalar açılmışdı.

Görkəmli alim Fəzlullah Rəşidəddinin tibbə aid əsərləri ona böyük şöhrət qazandırmışdı. İlk "Farmakologiya"* kitabı Çində yazılmış və müxtəlif müalicə üsulları müəyyən olunmuşdu.

* Farmakologiya

dərman məhsullarını araşdıran elmdir.

Böyük Moğol hökmdarı Əkbər şahın dövründə Hindistan mədəniyyəti daha sürətlə inkişaf etmişdi. Ona görə də bu dövrü "Əkbər əsri" adlandırırlar.

Fəzlullah Rəşidəddinin heykəli

Şərq ölkələrində elmin inkişafına təsir göstərən amilləri müəyyən edin.

Əkbər şahın "Əkbərnamə" kitabının oxunması

Mahmud Kaşğari

Ədəbiyyat

Dövrün görkəmli türk alimi, ədəbiyyatşünası və folklorçusu Mahmud Kaşğari idi. O, "**Divani lüğət-it-türk**" ("Türk dillərinin divanı") əsərinin müəllifidir. Lüğətdə türk dillərinin zənginliklərini əks etdirən misallar, xalq şeiri nümunələri, atalar sözləri və məsəllərə yer verilmişdir. Əsərin sonuna, həmçinin o dövrdə türk xalqlarının yaşadığı ərazilərin təsvirini verən ilk xəritə də əlavə olunmuşdur.

T Mahmud Kaşğarinin elmi fəaliyyəti barədə məlumat toplayın.

Molla Nəsrəddin

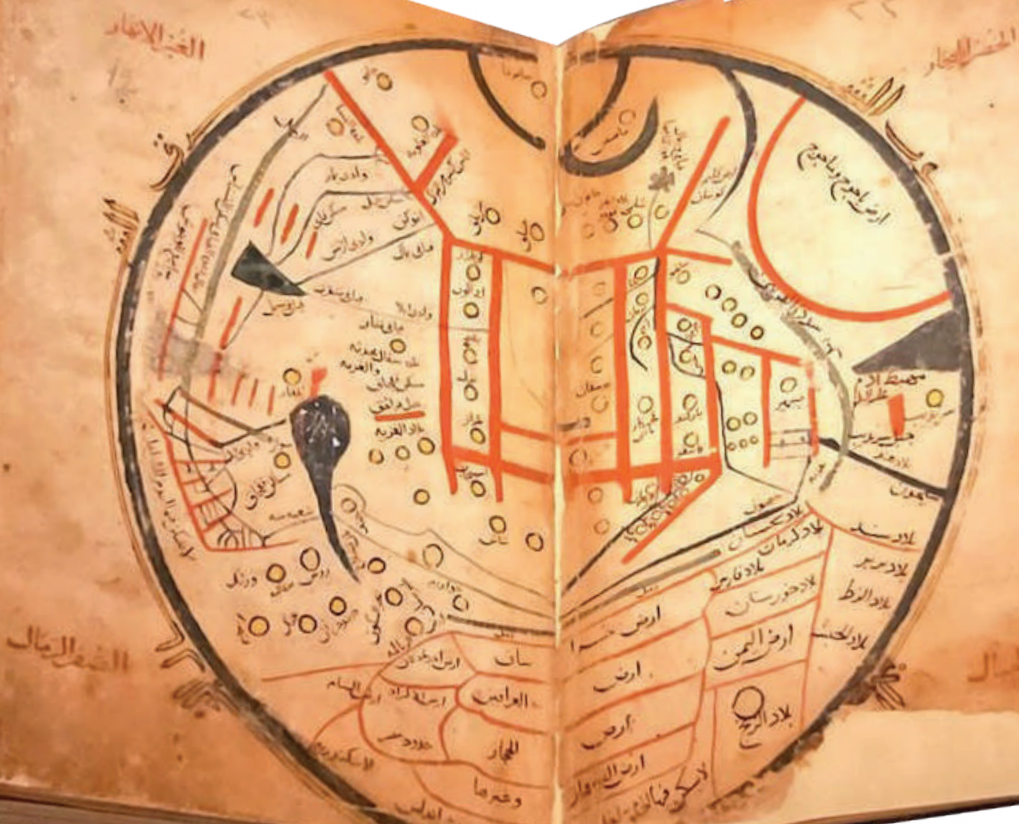
Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə, İmadəddin Nəsimi, Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzuli dövrün ən məşhur türk-müsəlman şairləri olmuşdur.

Şifahi xalq yaradıcılığının ən böyük nümayəndəsi, türk hazırca-vablığının, zəkasının parlaq timsalı **Xoca (Molla) Nəsrəddindir**. Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı Azərbaycanda da maraqlı lətifələr yaranmışdır.

S Molla Nəsrəddin haqqında nə bilirsiniz?

"Divani lüğət-it-türk"də türklərin yaşadığı ərazilərin təsvirini verən xəritə

Memarlıq və incəsənət

*Səmərqənd, Uluqbəy
rəsədxanasının girişi*

Orta əsrlərdə türk-müsəlman memarlığı öz üslubu və çoxcəhətliliyi ilə seçilirdi. Səlcuq dövlətində yaşamış memarlar çoxlu saray, karvansara, məscid, mədrəsə, türbə və günbəzlər inşa etmişdilər. Memarlığın inkişafı baxımından Səmərqənd, İstanbul, Təbriz kimi şəhərlər daha çox fərqlənirdi.

Əmir Teymurun Səmərqənddə tikdirdiyi binalar öz möhtəşəmliyi ilə baxanları valeh edirdi. Teymurun qəbri üzərində inşa edilən Gur Əmir türbəsi Səmərqənd memarlığının şah əsəri hesab olunur. Səmərqənd rəsədxanasının tikilməsinə rəhbərlik etmiş Uluqbəy dövlət xadimi, astronom olmaqla yanaşı, həm də dövrünün görkəmli memarı sayılırdı.

Gur Əmir türbəsi

Qütb
minar

Qütbəddin Aybək

Memar Sinan

Hindistanda yaranmış türk dövlətləri dövründə hind-müsəlman mədəniyyəti yüksəlişdə idi. XIII yüzilliyin əvvəllərində Dehli sultanı Qütbəddin Aybək tərəfindən tikdirilən “Qütb minar” adlandırılan minarə bu gün də möhtəşəmliyini saxlamaqdadır. Hündürlüyü 73 metr olan dördsütunlu minarə qırmızı qumdaşı və ağ mərmərdən tikilmişdir.

Osmanlı memarlığının əsas mərkəzlərindən biri İstanbul şəhəri idi. Burada türk memarları tərəfindən inşa edilən **Çinili köşk**, **Topqarı**, **Fənerbağça** və başqa saraylar bu gün də möhtəşəmliyi ilə şəhərə yaraşlıq verir.

Osmanlı memarlığının inkişaf xüsusiyyətlərini izah edin.

O dövrün ən məşhur memarlarından biri Sinan Xoca olmuşdur. Onun inşa etdiyi **Şahzadə, Süleymaniyyə** və **Səlimiyyə məscidləri** kimi memarlıq abidələri bu gün də əzəmətini saxlayır.

Bu dövrdə Çin memarları gözəl saraylar, evlər inşa edir, yuxarıya doğru qatlanmış, yan çıxıntılı tağları olan məbədlər-paqodalar tikirdilər.

Çində bir sıra əhəmiyyətli mədəni və texniki nailiyyətlər qazanılmışdı. İlk dəfə not yazısı ilə musiqi əsərləri yazılmış, balet meydana gəlmişdi. Barit və metal top ixtira edilmişdi. Çində xüsusi gil növündən hazırlanmış möhkəm, yarı şəffaf, cingilti qablar başqa ölkələrdə həvəslə alınır. Onlara **çini qablar** deyilirdi.

Səlimiyyə məscidi

XI–XV yüzilliklərdə əldə edilən hansı mədəni-texniki nailiyyətlərdən indi də istifadə olunur?

Səlimiyyə məscidinin iç görünüşü

Səlimiyyə məscidi Ədirnədə Osmanlı sultanı II Səlimin göstərişi ilə memar Sinan tərəfindən tikilmişdir. Memar Sinanın 90 yaşında inşa etdiyi və “ustalıq əsərim” adlandırdığı Səlimiyyə məscidi istər onun, istərsə də Osmanlı memarlığının ən əhəmiyyətli əsərlərindən biridir. Qapısındakı kitabəyə əsasən binanın inşasının 1568-ci ildə başlandığı məlum olur. Məscid 1575-ci ildə ibadətə açılmışdır.

Səlimiyyə açıq havalarda Rodop dağlarından və Uzunköprü'nün Süleymaniyyə kəndindən görünür. Səlimiyyə məscidi və kompleksi 2011-ci ildə UNESCO-nun Ümumdünya irsi siyahısına salınmışdır.

23

AVROPA VƏ AMERİKA XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ

Universitet, humanistlər, kitab çapı, Kopernik, Şekspir, Qot
üslubu, "Mona Liza", Mayya təqvim

Qərbi Avropada erkən orta əsrlərə nisbətən XI–XVI yüzilliklərdə təhsil, elm və incəsənət xeyli inkişaf etmişdi. XI yüzillikdə Avropada ilk ali məktəblər olan universitetlər meydana gəldi. Dərslər hər yerdə latın dilində keçirilirdi. Ona görə də avropalılar istədikləri universitetlərdə oxuya bilirdilər.

Avropada ilk universitet İtaliyada, Boloniya şəhərində yaradılmışdı. Sonralar Fransa, İngiltərə və digər Avropa ölkələrində də belə təhsil müəssisələri yaradılmağa başlandı.

Rafael Santi. "Afina məktəbi"

Sürətlə böyüyən və abadlaşan şəhərlər üçün daha çox savadlı adamlar tələb olunurdu. Bunun da nəticəsində şəhərlərdə zehni əməklə məşğul olan **ziyalılar** meydana gəlirdi. Kilsə təlimi ilə bağlı olmayan biliklərin meydana gəlməsi təsərrüfatın inkişafı ilə bağlı idi. XIII yüzillikdə İngiltərədə yaşamış **Rocer Bekon** Oksford universitetinin professoru idi. O deyirdi ki, biliyi müşahidə və təcrübənin köməyi ilə qazanmaq olar.

XIV-XV yüzillikdə İtaliyada mədəni yüksəliş baş verirdi. Yeni mədəniyyətin nümayəndələrinin diqqətini daha çox insan və onun fəaliyyəti cəlb edirdi. Onları **humanistlər** adlandırırdılar. Müşahidə və təcrübələr aparan alimlər hadisələri izah etməyə, onların səbəblərini öyrənməyə çalışırdılar. Qədim Yunanıstan və Roma mədəniyyətinə böyük maraq göstərən humanistlər öz əsərlərini latın dilində deyil, ana dilində yazmağa üstünlük verirdilər. Yeni mədəniyyətin yarandığı dövr **İntibah dövrü** adlanır. İtaliyanın Florensiya şəhər-respublikasında başlayaraq, daha sonra İtaliyanın qalan hissəsinə və Avropaya yayılmışdı.

Bu dövrdə elmi biliklər kağız üzərində əl ilə yazılaraq çoxaldılırdı. Bu işə kitaba olan tələbatı ödəmirdi. Alman alimi **Quttenberq 1445-ci ildə** çap üsulu ilə ilk kitabını buraxdı.

Bəşəriyyət tarixində ən böyük ixtirələrdən biri olan kitab çapı təhsilin, elmin və ədəbiyyatın inkişafına təkan verdi.

XI-XVI yüzilliklərdə Avropada elm və təhsilin inkişafına təkan verən amilləri müəyyən edin.

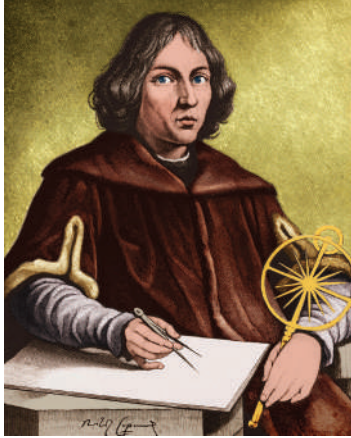

Quttenberqin ilk çap olunan "Bibliya"nın nəşri prosesində

Orta əsrlərdə münəccimlik (astrologiya) və əlkimya kimi xüsusi elmlər tərəqqi etmişdi.

Münəccimlər sübut etməyə çalışırdılar ki, guya ulduzlara görə gələcəyi müəyyən etmək mümkündür. Əlkimyaçılar elə bir "sehrli daş" axtarırdılar ki, onun köməyi ilə hər hansı metalı qızıla çevirmək olsun. Münəccimlərin və əlkimyaçıların müşahidələri və təcrübələri astronomiya və kimyaya dair biliklərin toplanmasına kömək etmişdir.

Nikolay Kopernik

Böyük coğrafi kəşflərdən sonra daha da inkişaf edən coğrafiya elmi astronomiyanın da inkişafına şərait yaratdı. Orta əsrlərdə kainatın quruluşuna dair baxışlar səhvən Ptolomey təliminə əsaslanırdı. Bu təlimə görə Yer hərəkət etmir və dünyanın mərkəzində dayanır. Polyak alimi **Kopernik** Yerini həm öz oxu ətrafında, həm də Günəş ətrafında fırlandığını bildirmişdi. İtaliyalı alim **Bruno** isə kainatın sonsuz olduğunu göstərirdi. Göyə teleskopla baxan ilk alim venesiyalı **Qaliley** olmuşdur.

Qərbi Avropada elmin inkişafına müsəlman alimlərinin əsərlərinin böyük təsiri var idi. Bunlara misal olaraq İbn Sina, Əl Biruni və Nəsirəddin Tusini göstərmək olar.

Cordano Bruno

Qalileo Qaliley kilsənin zəng qülləsində qurduğu müşahidə borusunun köməyi ilə gözlə görünən səma cisimlərini 30 dəfə böyütməyə nail olmuşdu. Onun kəşfləri Kopernik və Brunonun təlimini təsdiq etdi. Ancaq Romaya çağırılıb kilsə məhkəməsinə verilən alim işgəncə qorxusu altında "tövbə" etməyə məcbur oldu. Sonralar belə bir rəvayət yarandı ki, guya Qaliley Yerini hərəkətdə olduğuna inanmadığını bildirdikdən sonra ayağa qalxmış və demişdir: "Hər halda o fırlanır".

Qalileo Qaliley

Qalileyin Leonardo Donatoya teleskopunu göstərməsi

Ədəbiyyat

Qərbi Avropanın humanist yazıçıları feodal qaydalarını və kilsənin elmə qarşı apardığı mübarizəni pisləyir, daha ədalətli quruluş arzulayırdılar. İngilis yazıçısı **Tomas Mor** ölkədə baş verən ədalətsizlikləri tənqid edir, uydurduğu "**Utopiya adası**"nda hamının bərabər yaşadığını təsvir edirdi. "Utopiya" yunanca "olmayan yer" deməkdir.

Dahi ingilis yazıçısı **Uilyam Şekspirin** "Hamlet", "Otello", "Kral Lir" və s. bu kimi əsərləri ona dünya şöhrəti qazandırmışdı.

Bu dövrdə Fransada, İspaniyada və digər Avropa ölkələrində yaşayıb yaradan şair və yazıçıların ədəbi əsərləri mədəniyyət nümunələrinin zənginləşməsinə xidmət edirdi.

Tomas Mor

S "Utopiya adası"nı necə təsvir edirsiniz?

S Qərbi Avropa humanist yazıçılarının yaşadıkları dövrə münasibətləri necə idi?

M XVI yüzillikdə ingilis xalqı teatrı çox sevirdi. Bəzən kraliça Yelizaveta maskalanaraq tamaşaya gəlirdi. Uilyam Şekspirin bütün həyatı teatrla bağlı idi. O, əvvəllər Londondakı "Qlobus" teatrında aktyor işləmiş, sonra isə həmin teatrın sahiblərindən biri olmuşdü. Şekspir 37 pyes, habelə çoxlu şeir yazmışdı.

Uilyam Şekspir

Qlobus teatrında tamaşa

Roma üslublu tikili

Memarlıq və incəsənət

XI yüzillikdən Avropada böyük tikinti işləri aparılırdı. İnşaatçılar qədim Roma və Bizans memarlıq ənənələrinə əsaslanırdılar. Belə tikililərə **Roma üslublu tikililər** deyilirdi. XII yüzilliyin sonlarında Avropada qot memarlığı* meydana gəldi. Şəhərlərdə, əsasən, bələdiyyə binaları, ticarət binaları, qonaq evləri və baş kilsələr qot üslubunda tikilirdi.

* Qot memarlığı

hündür çatma tağı olan divarlarında çoxlu iri pəncərələr yerləşən binaların tikilməsidir.

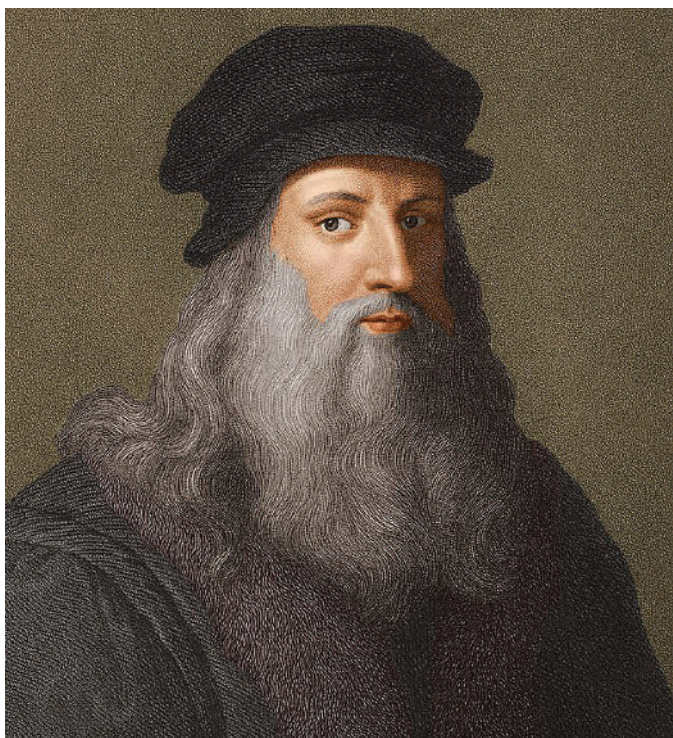

Pokrov kilsəsi

Moskvada Qızıl meydandakı **Pokrov kilsəsi** (*həm də Vasili Blajenni məbədi*) orta əsrlər rus memarlığının zirvəsidir.

İtaliya intibahının ən böyük xadimlərindən biri olan florensiyalı **Leonardo da Vinçi** dahi rəssam, ixtiraçı mühəndis, memar, heykəltaras, musiqiçi və şair olmuşdur. Onun gənc, şəhərli qadının portreti olan "Mona Liza" ("Cokonda") əsəri bütün dünyada məşhurdur.

Leonardo da Vinçi

Leonardo da Vinçi. "Mona Liza"

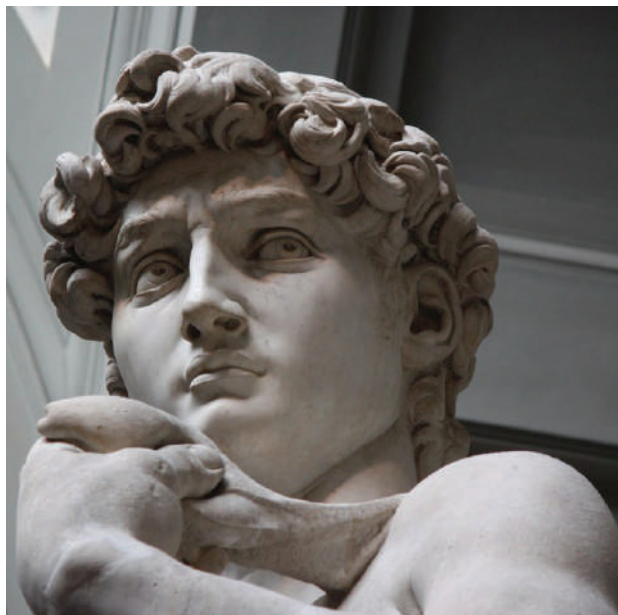
İntibah dövrünün dahi xadimlərindən biri **Mikancelo** heykəltaraş, rəssam, memar, hərbi mühəndis və şair idi. O, nəhəng bir mərmər parçasından hündürlüyü 5,5 metr olan "David" heykəlini yonmuşdu. Bu heykəl Florensiya şəhərinin himayədarı hesab olunur. Mikancelo Romada Müqəddəs Pyotr kilsəsinin tikintisində də iştirak etmişdir.

Mikancelonun fəaliyyətinə həsr olunmuş "Dahi heykəltaraş" adlı esse yazın.

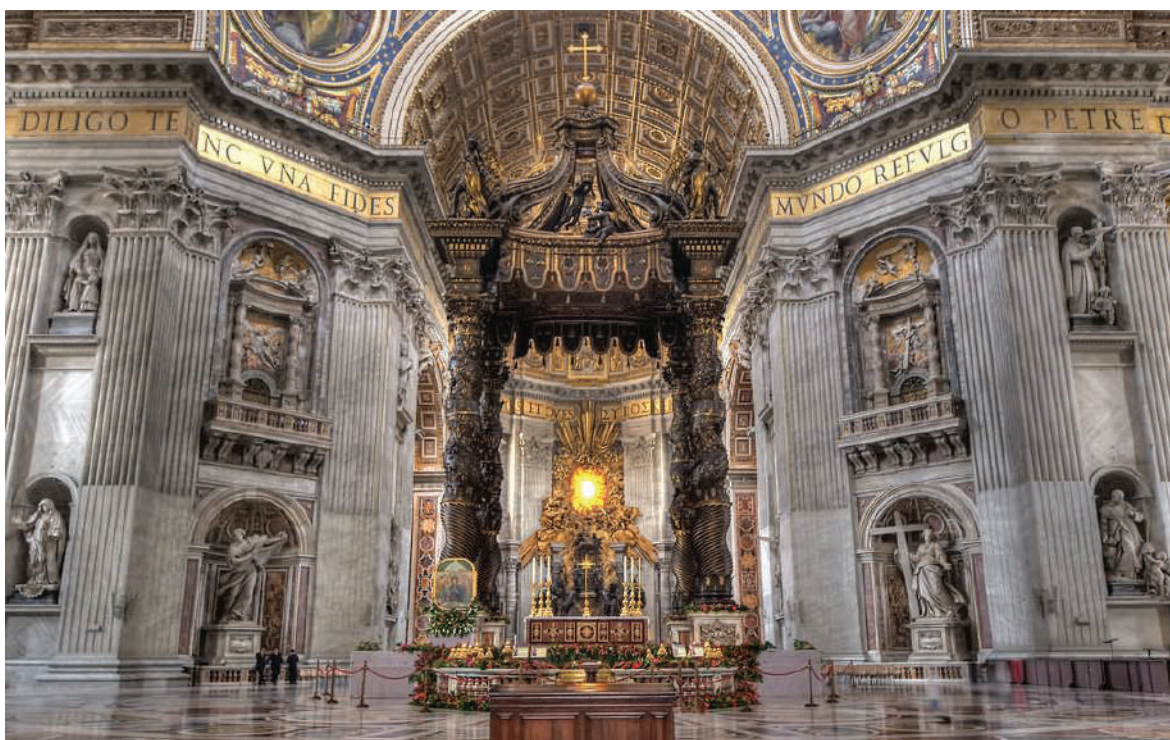
Mikancelo Buonarroti

"David" heykəli

Florensiyada yaşayan **Rafael** dövrünün görkəmli rəssamlarından biri sayılırdı. O, Romada Müqəddəs Pyotr kilsəsinin tikintisində rəhbərlik etmişdir.

Müqəddəs Pyotr kilsəsinin daxili görüntüsü

Rafael Santi

Rafael. "Meryem ana"

Rafaelin ən məşhur əsəri "Meryem ana"dır.

İtibah dövrünün dahi sənətkarları bəşəriyyəti bu gün də valeh edən nadir incilər yaratmışlar. İtaliya mədəniyyətinin təsiri altında Almaniya, İspaniya və Hollandiya rəssamları dünya incəsənətinə çox yeniliklər gətirmişlər.

Mayya təqvimi

Amerika xalqlarının mədəniyyəti

Amerikadakı xalqlar içərisində **mayyalılar** əldə etdikləri mədəni nailiyyətlərə görə digərlərindən seçilirdi. Onların heroqliflərdən ibarət öz yazıları olmuşdur. Mayyalıların təqvimi qədim xalqların ən dəqiq təqvimlərindən biri idi. Təqvimin yaradılması riyaziyyatın inkişafı ilə bağlı idi.

Mayyalılar hindlilərdən qabaq sıfır rəqəmindən istifadə etmişdilər. Kahinlər isə planetlərin Günəş ətrafında hərəkətini hesablamış, Günəşin və Ayın tutulmasını əvvəlcədən xəbər vermişlər. Riyaziyyatın, astronomiyanın inkişafını onların **Çiçen-İtsada** ucaldıqları pilləli ehramları, rəsədxanaları da sübut edir.

Mayya alətləri

Mayyalıların və qədim misirlilərin mədəniyyətlərini müqayisə edin.

Asteklərin paytaxtı Mexiko şəhərində məktəblər var idi. Burada varlı ailələrin uşaqları təhsil alırdı. Onlara əkinçilik, sənətkarlıq və hərbi iş öyrədilirdi. Astek ustalarının çaxmaqdaşından düzəldikləri bıçaqlar, naxışlı gil qablar, mis sırğalar gözəl sənət əsərləri idi.

İnlər dağlıq ölkə olan Peruda yaşayırdılar. Ölkədə poçt rabitəsi yaxşı inkişaf etmişdi. Bunun üçün inklər keçilməz dağlarda tunellər tikir, dərin dərələr üzərində asma körpülər salırdılar.

İnk sənətkarları pambıq parçadan naxışlı xalçalar hazırlayırdı, gil qablar düzəldirdilər. İnlərdə yaxşı təlim verən məktəblər var idi. Kolumbaqədərki Amerika xalqlarının mədəniyyəti orijinallığı və özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. Bu mədəniyyət Avropa və Asiya xalqlarının mədəni təsiri olmadan yaradılmışdı.

Astek döyüşçüsü

Ə D Ə B İ Y Y A T S İ Y A H İ S İ

Azərbaycan dilində

1. Asiya və Afrika ölkələrinin orta əsrlər tarixi. Nərgiz Axundova. Bakı, 2010.
2. Aydın Qasımlı. Türklər (Tarixi очерklər). Bakı, 2012.
3. Eldəniz Məmmədov. Səlcuqlar. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2015.
4. Əmirli İsrail. "Yaxın və Orta Şərç ölkələri feodalizm dövründə (III-XVII yüzilliklər)", Bakı, 2006.
5. Lev Qumilyov. Qədim türklər. Bakı, Gənclik, 1993.
6. "Monqolların gizli tarixi", AMEA, Bakı, 2011.
7. Muxtarova Əsməd. "Türk xalqlarının tarixi", "Adiloğlu", Bakı, 2013.
8. Orta əsrlər tarixi. S.Skazkinin ümumi redaktəsi ilə, Bakı,1988.
9. Telman Orucov. Ümumdünya tarixi. 3 cilddə. II kitab. Bakı, 2011.
10. Tofiq Mustafazadə. Ümumi tarix. I kitab. Bakı, 2009.

Türk dilində

11. Akbaş, M. (2017). Reformasyon düşüncesinde eskatoloji: Martin Luther'de kurtuluş ve ahiret. Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 3, 23-30.
12. Akdes Nimet Kurat, "IV-XVIII yüzyıllarda Türk kavimleri ve devletleri", Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1972.
13. Babürlü imparatorluğu'nun siyasi tarihi üzerine bir değerlendirme.
14. Dinçer Koç, "Altın Orda tarihi", İstanbul Üniversitesi, 2001.
15. Doğu Avrupa türk tarihi. Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel
16. Ekber şah döneminde Hindistan. H.Hilal Çağlayan. Ankara, 2005.
17. Erdoğan Merçil, "Qaznelilər devleti tarihi", Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.
18. Erdoğan Merçil, "Müslüman Türk Devletleri Tarihi", Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.
19. Fatma Çapan, Baran Güvenç, "Kavimler göçü ve Batı Roma imperatorluğunun çöküşü", "21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum degisi", İstanbul, 2017.
20. Göktürkler. Dr. Öğretim Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu
21. Göktürk devleti diplomasisi (552-630). Çiğdem Şahin. Karadeniz, 2018.
22. Hans Robert Roemer. Timurlular. İstanbul, 1974.
23. Henri Pirenne, "Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal tarihi", İstanbul, 2018.
24. Hindistan'da Babür imparatorluğunun kuruluş dönemi: Zahirüddin Muhammed Babür. DTCF Dergisi 57.1 (2017)
25. İslam Ansiklopedisi. Cilt 3. Ankara savaşı.
26. İslam Ansiklopedisi. Cilt 4. Babürlüler.
27. İslam Ansiklopedisi. Cilt 9. Delhi sultanlığı.
28. İslam Ansiklopedisi. Cilt 41. Timurlular.
29. İslam Ansiklopedisi. Cilt 42. Uygurlar.

30. İzzet Çivgin. "Ortaçağ Tarihi, Ankara, 2008.
31. J.Hammer. Büyük Osmanlı tarihi (10 ciltte). İstanbul, 1982-1990.
32. J.M.Roberts. Avrupa Tarihi, İstanbul, 2016.
33. Kürşat Yıldırım. "Hun tarihi", İstanbul Üniversitesi, 2001.
34. Muammer Gül. "Ortaçağ Avrupa Tarihi, İstanbul, 2009.
35. Mualla Uydu Yücel. "Doğu Avrupa tarihi", İstanbul Üniversitesi, 2001.
36. Mualla Uydu Yücel. "Moğollar tarihi", İstanbul Üniversitesi, 2001.
37. Müslüman-türk devletleri tarihi. Prof. Dr. Erdoğan Merçil. İstanbul, 2013.
38. Orta Asya türk tarihi. Prof. Dr. Barthold. Ankara, 2004.
39. "Ortaçağda Dünyada bilim, Teknoloji ve Sosyal değişme", İstanbul, 2009.
40. "Orta Doğu Araştırmalar Dergisi", Elazığ, 2004.
41. Selçuklu İmparatorluğu tarihi. Yazan: Enver Behnan Şapolyo. Ankara, 1972.
42. Şerif Baştaç. "Avrupa Hunları", Ankara Üniversitesi, 2000.
43. Timurun Günlüyü. Tüzükati Timur. Sahibkiran Emir Timur Muhammed Tarağay Bahadır oğlu
44. Timurlular devleti (1370-1507). Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet Çay. Ankara, 2009.
45. Turkish Translation of Martin Luther's "95 Theses", translated by Asst. Prof. Dr. Kaan H.Ökten, Maltepe University, İstanbul.
46. Peter B Golden, "Türk halkları tarihine giriş", İstanbul, 2012.
47. Protestan reformunun Almanyada ortaya çıkış süreci. Anasay yayınları, 2020.
48. Reformasyon Avrupası 1517-1559.
49. Rene Grousset. "Bozkır imperatorluğu – Attila/Cengiz han/Timur", İstanbul, 1980.
50. Susan Vays Bauer. Dünya tarihi, Orta çağ, İstanbul, 2015.
51. Z.V.Toğan. Ümumi türk tarihine giriş. İstanbul, 1946.

Rus dilində

52. Артомонов М.И. История хазар. Ленинград, 1962 г.
53. Великая степь в античных и византийских источниках. Алматы, 2005
54. Великие империи мира. Москва, 2011.
55. Все войны древности. Москва, 2009.
56. Всемирная история. В 24-х томах. Том 1-2. Минск, 1999.
57. История востока. В. 6 т. Т. 2. Восток в средние века. М. 2002, 716 с.
58. История культуры народов мира. В 10-ти книгах. Москва, 2005.
59. История средних веков.Т.1,Москва, 1989.